

Themanummer waarden en normen
in een multireligieuze samenleving

INHOUDSOPGAVE

De overheid en normen en waarden Heleen Dupuis	125
Tolerantie en de Nederlandse identiteit S.W. Couwenberg	127
Een liberale visie op multireligiositeit en moslimextremisme in Nederland Connie Aarsbergen	135
Soevereine kringen zijn het beste af bij de VVD Gerrit Zalm	141
Het belang van basiswaarden Petra van der Burg	145
Islam, christendom en de principes van de democratische rechtsstaat Mark van de Velde	151

LIBERAAL REVEIL IS EEN UITGAVE VAN DE
PROF.MR. B.M. TELDERSSTICHTING

KERNREDACTIE
prof.dr. U. Rosenthal (voorzitter)
drs. M. Andriessen (eindredacteur vanaf 1 oktober)
E.R.M. Balemans
mw. prof.dr. H.M. Dupuis
prof.dr. L.F.W. de Klerk
drs. M.G.K. Kreuger (eindredacteur tot 1 oktober)
drs. H.H.J. Labohm
drs. P.G.C. Van Schie
mr.drs. S.E. van Tuyl van Serooskerken

ALGEMENE REDACTIE

prof.mr.dr. P.B. Cliteur
drs. D.J.D. Dees
mw. drs. M. Molenaar
T.P. Monkhorst
mr. J.R. Schaafsma
dr. M. Visser
prof. H.J.L. Vonhoff
dr. T. Zwart

BESTUUR

prof.mr. M.C.B. Burkens
mw. W.P. Hubert-Hage
mr. H.E. Koning
drs. P.J.H.M. Luijten (secretaris)
drs. M. Rutte

REDACTIEADRES

Koninginnegracht 55a
2514 AE Den Haag
telefoon: 070-3631948; fax: 070-3631951
e-mail: LiberaalReveil@teldersstichting.nl
website: www.teldersstichting.nl

ABONNEMENTEN-ADMINISTRATIE

Koninginnegracht 55A
2514 AE Den Haag
telefoon: 070-3631948
fax: 070-3631951

ABONNEMENTEN

De abonnementsprijs (6 nrs) bedraagt € 27,23 per jaar.
Voor jongeren onder de 27 jaar is de prijs € 18,15.
Losse nummers kosten € 4,30.
Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij
het abonnement vóór 1 december bij
de abonnementenadministratie is opgezegd.

TECHNISCHE VERWERKING

mw. M. Günther

DRUK

Drukkerij Stimuka

ADVERTENTIETARIEVEN

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar

De auteursrechten liggen bij de uitgever
ISSN 0167-0883

VOORWOORD

URI ROSENTHAL

Nederland is de laatste decennia niet alleen veelkleuriger geworden, maar daarmee is ook het rijk geschakeerde palet aan godsdienstige gezindten verder uitgebreid. Vanouds telde ons land allerlei christelijke denominaties en een kleine joodse minderheid. In een moeizaam proces hebben deze religies een *modus vivendi* gevonden waarin vreedzaam naast en met elkaar kon worden geleefd. Juist nu de betekenis van de oude religies voor grote delen van de bevolking afneemt, krijgt Nederland te maken met aanhangers van andere religies voor wie hun godsdienstige overtuiging een centrale plaats in het leven heeft; in het bijzonder de islam is voor een groeiend aantal ingezetenen van zwaarwegende betekenis.

Kunnen de 'nieuwe' religies in de *modus vivendi* worden ingepast? Recente discussies zouden op problemen in dat opzicht kunnen duiden. De rapportage van de Algemene Inlichtingen en Veiligheidsdienst (AIVD) over een aantal islamitische scholen en moskeeën die met gelden uit fundamentalistische kringen worden gefinancierd en waar waarden worden overgebracht die haaks staan op onderdelen uit onze Grondwet, is een teken aan de wand. Een ander teken zou de uitspraak kunnen zijn van premier Balkenende - als vertegenwoordiger van een politieke stroming die ooit in ons land een systeem introduceerde

van zuilen waarbinnen afzonderlijke religieuze culturen zich vrijelijk konden ontwikkelen - over de onwenselijkheid van een multiculturele samenleving.

Op 12 april 2002 vond op de Jaarlijkse Algemene Vergadering van de VVD een forumdiscussie plaats over multireligiositeit en moslimextremisme in Nederland. Dit debat werd ingeleid door wetenschappers uit de drie hoofdstromen in de Nederlandse politiek: het liberalisme, de christen-democratie en de sociaal-democratie. De verschillende inleiders hebben hun visie uitgewerkt tot een aantal artikelen die, samen met een aantal artikelen die verband houden met het onderwerp, gebundeld zijn in dit oktobernummer van *Liberaal Reveil*.

De inleider op de forumdiscussie uit sociaal-democratische hoek was Ayaan Hirsi Ali. Zij heeft sindsdien met haar onverholen kritiek op de islam veelvuldig de publiciteit gehaald. Helaas heeft zij ook te maken gekregen met serieuze dreigementen aan haar adres, waardoor zij heeft moeten afzien van publicatie van haar beoogde bijdrage aan dit nummer.

Uri Rosenthal
(voorzitter van de kernredactie van *Liberaal Reveil*)

DE OVERHEID EN NORMEN EN WAARDEN

HELEEN DUPUIS

In dit nummer is veel aandacht voor een thema dat velen in Nederland, althans in Den Haag, lijkt bezig te houden: de kwestie van de 'normen en waarden', en vooral - als ik het goed begrijp - de afwezigheid daarvan in het publieke domein. De artikelen die hierna volgen stellen vooral een andere kwestie aan de orde, namelijk de kwestie van moraal in een zogenaamde multiculturele samenleving. De diverse artikelen maken duidelijk dat er van zo'n multiculturaliteit maar zeer beperkt sprake is: een algemeen pleidooi is om een aantal centrale morele waarden te omhelzen.

Inderdaad, wie de Grondwet leest en de vele morele aspecten van onze wetgeving beziet, weet dat er centrale morele en ook juridische normen en waarden met onze rechtsstaat zijn meegegeven. Normen en waarden zijn er genoeg. Toch is de kennelijke ervaring bij veel burgers, dat het slecht ermee gesteld is. En dat is niet te verbazen. In weinig Westerse landen is het publieke domein zo verwaarloosd als in Nederland. Criminaliteit, agressie, geluidsoverlast, smerigheid en dan nog de vaak ongelooflijke grofheid van een aantal burgers: het is hier allemaal normaal geworden.

Zeer ernstig is dat juist ook de overheid zelf het op een aantal normatieve terreinen heeft laten afweten. Zo is onder invloed van het overheidsbeleid inzake de arbeid onze arbeidsmoraal vrijwel volledig zoek. Het is immers onzinnig dat een gedeelte van de bijna een miljoen WAO-ers zichzelf zo ernstig ziek vindt dat anderen voor hen moeten werken; maar de overheid werkt daaraan lustig mee. En wie bij afwezigheid van een effectieve politie zelf de overalers uit zijn huis of bedrijf jaagt - en dat kan zelden zonder enige vorm van geweld - belandt in de cel. Over normen en waarden gesproken! Al jaren maakt ook de overheid er dus een potje van. Er zijn veel meer voorbeelden te geven.

De minister-president heeft dus gelijk om veel aandacht te besteden aan het onderwerp normen en waarden. Hij spreekt daarbij namens een groot deel van de bevolking en het zal hem waardering brengen, zeker na de heer Kok, die dit kennelijk geen politiek relevant thema vond. Maar meer dan de premier zich wellicht realiseert, is het thema ook van belang voor het gedrag van de overheid zelf. Het goede voorbeeld geven, zeker, dat behoort een overheid te doen. Maar van de overheid mogen we meer verwachten, namelijk ook uitvoerbare wetten die aansluiten bij het rechtvaardigheidsgevoel van de meeste burgers, en een structuur waarbinnen de burger zich genoodzaakt ziet om zich sociaal en fatsoenlijk te gedragen.

Sociaal en fatsoenlijk, dat zijn niet bij voorbaat heldere termen. De vraag is natuurlijk over welk deel van de moraal het dan gaat. Gerrit Zalm moet geprezen worden omdat hij dit in zijn algemene beschouwingen helder heeft neergezet. De overheid dient zich met publieke moraal, anders geformuleerd: met moraal in het publieke domein te bemoeien, maar niet met privé-moraal. Dat is een perfect liberaal standpunt.

Waar individueel gedrag zich niet uitstrekt naar de samenleving en waar anderen geen negatieve gevolgen ondervinden van individuele morele keuzen, behoort de overheid zich afzijdig te houden. Geen waarschuwend vingertje dus in de slaapkamer, en dit geldt zowel kwesties van seks als van leven en dood.

Een mogelijke weerstand tegen een moraliserende overheid ligt mijns inziens vooral in de verwachting dat het CDA het onderscheid tussen het privé-domein en het publieke domein in de moraal niet wil of kan maken. Maar als Nederland wil doorgaan met een publiek debat over normen en waarden moet het wel duidelijk zijn over welk deel van de moraal het gaat.

Overigens is er natuurlijk over onze publieke moraal zelf niet veel verwarring. Het probleem ligt niet in een gebrek aan articulatie van normen en waarden, maar in het feit dat een aantal burgers er totaal geen boodschap aan heeft. Dat is het echte probleem.

De vraag is wat hieraan te doen. Een suggestie is om te analyseren en te onderzoeken waarom met name juist in ons land zo veel is misgegaan in het publieke domein. Waarom is een aantal burgers zelfs niet tot enig fatsoen te bewegen? Is daar wat aan te doen? Wat is de rol van het onderwijs, van justitie, van de sociale verzekeringsfabrieken, en andere instituties? Een commissie lijkt geen goed idee, maar

er is niets tegen, zelfs veel voor, als dit soort vragen echt serieus onder de loep worden genomen. Misschien door een *task force* bestaande uit vertegenwoordigers van de diverse ministeries die met publieke moraal te maken hebben, samen met verstandige mensen met niet te hoge verwachtingen over wat een overheid kan doen aan het bijbrengen van - publieke - moraal aan in dit opzicht onontwikkelde burgers. De zaak op zijn beloop laten is in elk geval geen optie.

Prof.dr. H.M. Dupuis is lid van de kernredactie van Liberaal Reveil.

TOLERANTIE EN DE NEDERLANDSE IDENTITEIT

S. W. COUWENBERG

Tolerantie geldt als een van de kenmerken van onze Nederlandse identiteit. Zij is als zodanig vooral te danken aan onze liberale en pragmatische traditie van leven en laten leven en staat in de praktijk niet zelden op gespannen voet met onze consensustraditie. De migratie- en multi-culturele problematiek betekent, samen met het gevaar van links- en rechts-extremisme, een nieuwe uitdaging voor de Nederlandse tolerantietraditie.

Gedogen en permissiviteit worden vaak vereenzelvigd met onze tolerantietraditie. Als beleidstactiek is gedogen daar wel van afgeleid, maar valt er zeker niet mee samen. En permissiviteit is een ontsporing van die traditie.

HISTORISCHE ACHTERGROND

In Nederland heeft men vaak grote moeite te erkennen dat we een eigen culturele identiteit hebben en voor zover men daartoe wel geneigd is, vinden velen het niettemin moeilijk aan te geven wat die identiteit dan eigenlijk inhoudt. De afgelopen jaren is daar opnieuw heel wat discussie over geweest. Als men toch een poging doet tot omlijning van die identiteit, zoekt men die veelal in bepaalde morele kwaliteiten. Het is dan vooral in tolerantie naast bijvoorbeeld een egalitaire en consensustraditie waarin men een gemeenschappelijk kenmerk ziet, veel meer dan in feitelijke gegevens als een eigen taal, omgangscultuur en geschiedenis. In discussies over een eigen culturele identiteit moeten we er voortdurend voor oppassen dat we niet teveel generaliseren. Het gaat hier om een heel complex begrip en een dynamisch fenomeen

dat allerlei bijzondere identiteiten en loyaliteiten evenals uiteenlopende tradities overkoepelt. In een vrije samenleving als de onze is de invulling en ontwikkeling ervan inzet van voortdurende rivaliteit tussen verschillende tradities en stromingen. Een homogene nationale identiteit is in zo'n omgeving uitgesloten. Vandaar dat de Nederlandse identiteit allerlei tegenstrijdigheden in zich bergt zoals ik in het *Civis Mundi* jaarboek 2001, getiteld *Nationale identiteit - van Nederlands probleem tot Nederlandse uitdaging* nader heb toegelicht en ook in deze bijdrage tot uiting komt.

De Nederlandse culturele identiteit is van stonde af aan gespleten in twee verschillende oriëntaties: een pragmatische, relativiserende oriëntatie die we als koopmans-traditie plegen te benoemen en een confessionele, dat wil zeggen: principiële, getuigende en moraliserende levenshouding (confessionalisme), die vanouds als calvinistische domineestraditie bekend staat. Met een oudhollandse term wordt die spanning binnen het Nederlandse identiteitsbesef ook wel aangeduid als die tussen rekkelijken en preciezen. Zij vindt haar oorsprong in de godsdiensttwisten van onze Republiek der Verenigde Nederlanden. In die periode waren het de staatsgezinde regenten waartoe eminente mannen als bijvoorbeeld Hugo de Groot, Oldebarnevelt, P.C. Hooft en de gebroeders De Wit behoorden, die de belangrijkste exponenten van die rekkelijke mentaliteit waren. De calvinistische dominees met hun aanhang onder militairen, de boerenbevolking en het stedelijke proletariaat golden daarentegen als markante exponenten van het precieze en orthodox gezinde volksdeel.

De Republiek wordt in de periode van het *ancien regime*

wel als het meest tolerante land aangemerkt, maar dat moet in zoverre gerelativeerd worden dat die tolerantie toen de uiting was van een bepaalde maatschappelijke bovenlaag en veel meer om pragmatische dan om principiële redenen in acht genomen werd. Het was veeleer een uiting van wat we gedogen noemen - iets toelaten wat men eigenlijk afkeurt - dan een principieel respect voor wat men toeliet. Allerlei uitingen van discriminatie zoals bijvoorbeeld tegenover vrouwen, katholieken en joden waren toen ook heel normaal. Dit gold eveneens voor onze koloniale expansie en overheersing die in de 17e eeuw begon en vaak met buitensporig geweld gepaard ging evenals voor de slavernij en slavenhandel in onze koloniën. Nederland behoort tot een van de laatste landen die de slavernij in onze koloniën afschafte. Dat was pas in 1863. Dit late tijdstip was het gevolg van twee factoren: het ontbreken van een invloedrijke anti-slavernijbeweging en de financiële consequenties van de opheffing, te weten het betalen van schadevergoeding aan de te onteigenen slavenhouders. Dat lukte uiteindelijk dankzij de snel stijgende Oost-Indische baten, die het Cultuurstelsel met zijn gedwongen arbeid van Javaanse arbeiders opleverde.

Als gesteld wordt dat tolerantie zich manifesteert als respect voor de politieke of levensovertuiging van anderen of zelfs als het positief waarderen daarvan, dan is het confessionalisme daarmee in strijd. Maar die opvatting van tolerantie is problematisch omdat zij moeilijk te verenigen valt met politieke en ideologische strijd zoals die kenmerkend is in een vitale liberale democratie. Ideologie- en godsdienstkritiek zijn daar evenmin mee te rijmen. Denk voorts aan intolerante ideologieën als communisme, fascisme en religieus fundamentalisme. Moeten we daar respect voor tonen of moeten we ze slechts gedogen? Ik neig tot het laatste.

Onze tolerantietraditie is vooral te danken aan onze liberale en pragmatische traditie van leven en laten leven. In de praktijk wordt zij echter begrensd door onze consensus-traditie die juist noopt tot conformeren aan heersende politiek correct geachte opvattingen. Hugo Camps spreekt in dit verband zelfs van een consensusdwang die de hele samenleving doordringt. Hier woonachtige buitenlanders valt meer ons conformisme dan ons individualisme op. Naar buiten toe cultiveren we als godsland daarentegen het beeld van een heel eigenzinnige natie.

Tolerantie wordt vaak wel vereenzelvigd met gedogen. Dat doet bijvoorbeeld de socioloog Kees Schuyt. Die noemt het daarom een onvolmaakte deugd voor een onvolmaakte samenleving. Men duldt immers iets wat men eigenlijk niet goed vindt. Daarmee doet men tolerantie als deugd evenwel tekort. Het gaat daarbij veeleer om het positief waarderen van het recht anders te denken en anders te zijn en van de daaruit voortvloeiende religieuze, culturele en politieke pluriformiteit als bron van maatschappelijke vitaliteit en dynamiek. Tolerantie is als zodanig ten nauwste verweven met een principiële erkenning van de klassiek-liberale vrijheidsrechten zoals de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging, de vrijheid van meningsuiting, van vereniging en vergadering, en dergelijke. Een klassieke uitdrukking van tolerantie in deze zin is de bekende uitspraak van Voltaire: 'Ik ben het in alles met U oneens, maar ik zal er steeds voor opkomen dat U mag zeggen wat U te zeggen hebt.'

Een positief aspect van het confessionalisme is dat men daarbij staat voor een overtuiging en daar met kracht voor uit en op komt. De keerzijde ervan is dat men zo in de ban raakt van eigen gelijk, dat zij geen andere opvattingen en gedragingen naast zich kan dulden en daardoor makkelijk vervalt in intolerant gedrag, fatsoensrakerij en morele arrogantie. In reformatorische kringen manifesteerde dit alles zich de afgelopen eeuwen in talrijke afscheidingsbewegingen en kerksplittingsen.

De rekkelijke mentaliteit van de Hollandse koopmanstraditie vindt in de 19e eeuw een nieuwe expressie in de vrijzinnig-liberale tolerantie van een liberale burgercultuur, die zichzelf presenteert als kern van het groeiende nationale identiteitsbesef en maatstaf ter bepaling van de richting waarin de natie zich verder dient te ontwikkelen. In de laatste decennia van de 19e eeuw wordt de liberale definitie van het Nederlandse identiteitsbesef echter ter discussie gesteld en uitgedaagd door het neocalvinisme van die tijd, dat het traditioneel christelijke (calvinistische) karakter der Nederlandse natie benadrukt en gestalte krijgt in een christelijk-confessionele tegenstroming waarvan ook het politieke katholicisme deel gaat uitmaken. De confrontatie tussen beide tegenstelde opvattingen van de Nederlandse identiteit ligt ten grondslag aan de religieus-politieke antithese die in de 20e eeuw lange tijd zijn stempel gedrukt heeft op de

politieke en maatschappelijke ontwikkeling, resulterend in een rigide verzuiling van de hele samenleving. In die verzuiling belichaamt zich een curieus mengsel van tolerantie en intolerantie. Zij bood enerzijds de verschillende geestelijke en maatschappelijke stromingen de nodige ruimte tot articulering en beleving van de eigen identiteit en belangen; anderzijds was er binnen die afzonderlijke zuilen een sterke dwang zich te conformeren aan de heersende groepscultuur en groepsbelangen.

Al vond het confessionalisme lange tijd zijn belangrijkste expressie in het christelijk confessionalisme, toch bleef zij daartoe niet beperkt. Als mentaliteit uitte het zich ook veelvuldig in de socialistische beweging, waarin dominees van stonde af aan een belangrijke rol hebben gespeeld. De bekende socioloog E. Zahn legt in een van zijn publicaties sterk de nadruk op de doorwerking van het reformatorische erfgoed in het Nederlandse socialisme en spreekt in dit verband zelfs van een calvinisme zonder God. Die confessionele oriëntatie is ook in deze beweging een bron van heftige botsingen en afscheidingsbewegingen geweest. Sinds de jaren zestig uit deze oriëntatie zich zelfs sterker aan de politieke linker- dan aan de traditionele rechterzijde. Het is sindsdien vooral aan die linkerzijde dat men anderen graag de les leest (*'talking to someone like a Dutch uncle'*, zoals de Engelsen dat omschrijven), nieuwe - nu linkse - taboes introduceert en cultiveert, waarover dadelijk meer, en als gedachtepolitie optreedt tegen ieder die het waagt die taboes ter discussie te stellen.

PERMISSIVITEIT ALS VRUCHT VAN LINKS-LIBERTAIRE ORTHODOXIE

In en door de culturele revolutie van de jaren zestig zijn christelijk-confessionele en vrijzinnig-liberale tradities een tijd lang in het defensief gedrongen door een links-libertaire tegenstroming die de rekkelijke oriëntatie van de vrijzinnig-liberale traditie losmaakt uit haar traditioneel burgerlijke inbedding en min of meer tot een absolute waarde verheft. Onder invloed hiervan krijgt de Nederlandse identiteit een nieuw, links-libertair, accent. Dit uit zich in extreme rekkelijkheid, een alles moet kunnen mentaliteit: een ontarding van de liberale traditie van tolerantie in een permissieve mentaliteit. Uit internationaal vergelijkend onderzoek naar normen en waarden

in Europa blijkt dat Nederland in die jaren het hoogst scoort in permissiviteit, dat wil zeggen iedereen laten doen wat hem of haar goedgebeurt. In het buitenland danken we daaraan onze reputatie een *'very permissive society'* te zijn.

Hand in hand hiermee ontwikkelt zich heel opvallend een nieuwe, links-libertaire, intolerantie. De nieuwe links-libertaire rekkelijkheid kreeg namelijk spoedig de status toebedeeld van een absolute onaantastbare waarde die geen andere waarden naast zich kon dulden. Vandaar dat alles wat de waarden van de nieuwe extreme rekkelijkheid ter discussie stelde door de links-libertaire intelligentsia zonder pardon bestreden werd, op een wijze die herinnerde aan de intolerantie waarmee voorheen christelijk-confessionele elites tijdens de periode van de verzuiling hun normen en waarden in bescherming namen. Alles wat afweek van de nieuwe links-libertaire orthodoxie werd als kwalijke rechtse afwijking verdoemd en tot taboe verklaard. De publieke discussie is daardoor jarenlang aan banden gelegd. Ideeën die niet beantwoordden aan de vooroordelen en voorkeuren van de links-libertaire stroming mochten niet geuit worden of werden onmiddellijk zwart gemaakt en als het afwijkende opvattingen betrof over het vreemdelingen- en minderhedenbeleid voorzien van het de mond snoerende etiket racisme. Evenals in de Verenigde Staten van Amerika krijgt Nederland in die jaren te maken met de intolerantie van het politiek-correcte denken zoals dat hier gedicteerd werd door een links-libertaire orthodoxie waarin ook het opkomen voor de eigen culturele identiteit (althans door de Nederlanders) tot een taboe verklaard en als cultureel gebaseerd racisme veroordeeld werd.

De nieuwe rekkelijkheid heeft de Nederlandse samenleving in bepaalde opzichten ongetwijfeld vrijer en ruimdenkender gemaakt, zeker op het gebied van de seksuele moraal. Er kwam ruimte voor allerlei vernieuwingsprocessen. Maar zoals alles had die omslag ook haar keerzijde, zoals toenemende slordigheid en slonzigheid in het openbare leven, vervuiling van het straatbeeld, allerlei uitingen van vandalisme, het vergoeilijken of te weinig serieus nemen van criminaliteit en fraude als onmaatschappelijk gedrag, nonchalance in menselijke relaties, en dergelijke. Toen ik die keerzijde begin jaren tachtig signaleerde in een boekje over de Nederlandse natie werd

alleen al het signaleren hiervan in de toenmalige linkse pers als uiting van een reactionaire gezindheid gehekelde.

Sinds de jaren negentig krijgt de vrijzinnig-liberale oriëntatie in de publieke opinie weer meer de overhand en dat gaat gepaard met een duidelijke reactie tegen de links-libertaire ontsporingen van de jaren zestig. Nederland is sindsdien op zoek naar een nieuwe balans tussen de tolerantie der rekkelijken en het strakke normbesef der preciezen. Opkomen voor handhaving en ontwikkeling van de eigen nationale identiteit is ook niet langer taboe.

NEDERLANDS GEDOOGBELEID

Onder invloed van de wisselwerking tussen de confessionele mentaliteit der preciezen en de vrijzinnig-liberale oriëntatie der rekkelijken is er in Nederland een traditie gegroeid waarin besluitvorming bij voorkeur tot stand komt via overlegprocedures en -structuren met vaak ingewikkelde compromissen als resultaat. Door de groeiende invloed van de vrijzinnig-liberale oriëntatie bestaan die compromissen de laatste decennia vaak uit een combinatie van een formeel verbodsregime, dat gehandhaafd wordt om bepaalde christelijk-confessionele principes te ontzien en het tegelijk gedogen van wat om die reden verboden blijft om zodoende tegemoet te komen aan de groeiende invloed van de vrijzinnig-liberale oriëntatie.

In bepaalde gevallen zoals in de euthanasiekwestie is het gedogen van wat formeel verboden blijft wel afhankelijk gemaakt van het in acht nemen van bepaalde procedurele voorwaarden. Resultaat van de wisselwerking tussen preciezen en rekkelijken is dat de Nederlandse wetgeving in tal van gevallen een symbolisch karakter heeft. Wat euthanasie betreft heeft het huidige kabinet met partijen die met elkaar een vrijzinnig-liberale oriëntatie gemeen hebben het verbodsregime opgeheven, nu het daartoe dankzij de huidige politieke verhoudingen de kans had.

Het centrale thema van het volgende kabinet moet afschaffing van onze bestuurlijke gedoogcultuur zijn, zo betoogde premier Kok in de herfst van vorig jaar bij de presentatie van *Verkenningen: bouwstenen voor toekomstig beleid*; een nota die op verzoek van zijn kabinet door een aantal deskundigen is samengesteld. We hebben, aldus deze nota, weer behoefte aan een overheid die niet alleen

in wetgeving grenzen stelt aan ons gedrag, maar die ook effectief bewaakt. Gedogen is op zichzelf niet typisch Nederlands. Euthanasie bijvoorbeeld wordt in allerlei landen tersluiks gedoogd zonder dat dat officieel wordt erkend. Typisch Nederlands is wel dat we gedogen hier tot officieel beleid gemaakt hebben, met gedoogregisters, gedoogbeschikkingen en gedoogvergunningen als bekende uitvloeisels. Zo zijn nieuwe nog omstreden ontwikkelingen in ons rechtsbestel als de abortus- en euthanasiepraktijk hier eerst officieel gedoogd alvorens dat gedoogbeleid is omgezet in een wettelijke erkenning en regeling van die praktijk. Internationaal bekend is sinds jaren ons gedoogbeleid inzake softdrugs en coffeeshops. Er is een stroming die vindt dat die praktijk nu ook gelegaliseerd moet worden. Dit type gedoogbeleid, bedoeld om ruimte te scheppen voor nieuwe ontwikkelingen, ook al zijn die nog in zekere mate omstreden, vindt in onze samenleving brede weerklank. Het wordt gezien en gewaardeerd als typisch voorbeeld van de wijze waarop we in onze pluriforme samenleving controversiële kwesties aanpakken en van hun scherpe kanten proberen te ontdoen en zo polarisatie te dien aanzien de kop in te drukken.

Gedoogbeleid als juist bedoeld dient als het ware als smeermiddel om echte politieke confrontatie zoveel mogelijk uit de weg te gaan. Het heeft alles te maken met onze traditie van schikken en plooiën als conflictoplossing, met andere woorden: ons poldermodel zoals die traditie de laatste tijd genoemd wordt. Die traditie gaat al terug tot onze tijd als Republiek der Verenigde Nederlanden, net als onze gedoogcultuur. Hoewel de katholieke godsdienst toen verboden was, werd zij - zoals bekend - niettemin gedoogd voorzover zij in schuilkerken beleden werd. Als nieuwe kampioen van deze traditie kan Kok moeilijk alle uitingen van onze gedoogcultuur afwijzen.

TOLERANTIE EN MULTICULTURALITEIT

De migratie- en multiculturele problematiek betekent een nieuwe uitdaging voor onze tolerantietraditie. Zoals nieuwe lidstaten van de Europese Unie zich moeten aanpassen aan het *acquis communautaire*, zo mogen we van allochtonen redelijkerwijze verwachten dat zij zich in principe voegen naar het *acquis nationale*. Binnen dat *acquis* is er uiteraard ruimte voor behoud en cultivering van de eigen culturele identiteit.

Al geldt tolerantie inmiddels algemeen als voorwaarde voor vreedzaam samenleven ondanks religieuze, politieke en andere tegenstellingen, dat neemt niet weg dat als die tegenstellingen hoog oplopen en emoties al te zeer gaan overheersen uitingen van intolerantie toch weer de kop opsteken. Dat was ook het geval in de moeilijk op gang komende discussie over de migratie- en multiculturele problematiek. Sinds de jaren zestig is Nederland namelijk niet alleen in religieus- en regionaal-cultureel opzicht maar ook in etnisch-culturele zin in zekere mate een multiculturele samenleving geworden. De vraag hoe we ons moeten verhouden tot die nieuwe etnisch-culturele minderheden is een kwestie waarin de Nederlandse tolerantietraditie opnieuw aan de orde is gekomen. Hoe ver moeten we vanwege die traditie gaan in het respecteren van opvattingen en gedragingen van die minderheden die afwijken van wat in Nederland als norm geldt? Dat hangt er vanaf hoe men aankijkt tegen het fenomeen van de multiculturele, *in casu* multi-etnische samenleving. Cultuurrelativisten die geneigd zijn de eigen cultuur op een lijn te stellen met die der minderheden, neigen in dat geval tot een pluralistische benadering en vinden dus dat die afwijkingen in principe moeten worden gerespecteerd. Dit betekent wel een inbreuk op de liberaal-democratische principes van rechts-eenheid en rechtsgelijkheid. In Nederland vond die benadering weerklank in linkse kringen in die zin dat men daar in de jaren tachtig met succes streed voor het zoveel mogelijk respecteren van de culturele identiteit van onze etnische minderheden, met name ook door erkenning op te eisen van hun taal en cultuur in het onderwijs. De huidige taalachterstand van allochtone kinderen en hun ouders is daarvan het gevolg.

Ik heb hier tegenover de stelling verdedigd dat als we onze samenleving als multicultureel willen benoemen, dat alleen houdbaar is als we daarmee bedoelen dat we binnen onze samenleving een aantal subculturen kunnen onderscheiden van religieus-, regionaal- en nu ook van etnisch-culturele aard. Maar die subculturen worden overkoepeld door een gemeenschappelijke Nederlandse cultuur, bestaande uit een gemeenschappelijke taal en een zich ontwikkelend complex van normen en waarden die ten grondslag liggen aan onze politieke cultuur en rechtsorde. Die cultuur mogen we in principe als norm stellen voor allochtonen die zich hier duurzaam vestigen. In een

zo open samenleving als de Nederlandse heeft die cultuur uiteraard geen zuiver Nederlands karakter. Zij is doortrokken van allerlei internationale invloeden. En onze rechtsorde raakt steeds meer verweven met de sterk groeiende Europese rechtsorde. Maar dat die cultuur op weg is op te gaan in een Europese of wereldcultuur, zoals een aantal intellectuelen beweren - Paul Scheffer duidt ze aan als de school der capitulanten -, is sterk overdreven en zeker ook niet wenselijk uit cultureel oogpunt. Handhaving van culturele pluriformiteit is een essentiële waarde juist ook in een wereld die steeds meer in de ban raakt van globaliseringsprocessen.

Hoe dit zij, zoals nieuwe lidstaten van de Europese Unie zich moeten aanpassen aan het *acquis communautaire*, zo mogen wij van allochtonen verwachten dat zij zich in principe voegen naar het *acquis nationale*, zoals ik dat zojuist omschreven heb als onze gemeenschappelijke Nederlandse cultuur. Maar als nieuwe Nederlanders hebben zij uiteraard het recht op de verdere ontwikkeling daarvan hun invloed uit te oefenen. Ik heb in dit verband overigens geen moeite met de formule: integratie met behoud van een zekere eigen identiteit zoals die instandgehouden en gecultiveerd wordt in eigen verbanden, om de positie van etnische minderheden kort te omschrijven, al is die formule nog steeds omstreden. Tegenstanders ervan zoals bijvoorbeeld bekende Nederlandse intellectuelen als Paul Schnabel, Paul Scheffer en Frits Bolkestein die in assimilatie van allochtonen de meest adequate oplossing zien, zien daar een contradictie in. Maar in feite gaat het hier om niets anders dan een nieuwe formulering van het klassieke gezegde: eenheid in verscheidenheid.

Het cultuurrelativistisch perspectief geldt mijns inziens wel voor staten met autochtone etnische minderheden zoals bijvoorbeeld de Koerden in het Midden-Oosten en de Kosovaren in Servië, om twee actuele voorbeelden te noemen. In die staten is er sprake van echte multiculturele samenlevingen. De aanpassing die we redelijkerwijze van allochtone minderheden, dus migrantengroepen, mogen vragen, geldt niet voor autochtone minderheden, die vanouds in een bepaald gebied wonen en door grillige staatvormingsprocessen deel uitmaken van een voor hen vreemd staatsverband. Te dien aanzien is erkenning van bepaalde groepsrechten zoals het recht

op bestuurlijke autonomie en instandhouding van eigen taal en cultuur een redelijke en adequate oplossing. Die erkenning stuit vaak nog op de gangbare liberale grondrechtstraditie met haar individualistische oriëntatie op grondrechten. Dat zien we ook in Nederland. Een land als Spanje heeft in die geest niettemin een adequate constitutionele oplossing gevonden voor de multi-etnische problematiek aldaar. In zekere zin geldt dat ook voor Zuid-Afrika waar bepaalde rechten van de verschillende taal- en cultuurgemeenschappen in de nieuwe grondwet formeel gewaarborgd zijn. Maar tussen die grondwettelijk gewaarborgde culturele rechten en de maatschappelijke praktijk gaapt wel een diepe kloof. De *African Renaissance*-politiek van Mbeki heeft weinig consideratie met die rechten. Dat geldt vooral voor het recht op gebruik van de eigen taal. Engels geeft overal de toon aan.

In de door het Paarse kabinet voorgestelde goedkeuringswet, die het Europese Kaderverdrag inzake rechtsbescherming van nationale minderheden in onze rechtsorde incorporeert, worden onze migrantengroepen qua rechtspositie op één lijn gesteld met die van autochtone minderheden zoals ten onzent de Friezen. Die groepen krijgen zodoende op dezelfde wijze als autochtone minderheden recht op bescherming van hun eigen taal en cultuur. Dit gaat uiteraard ten koste van het huidige inburgeringsbeleid dat toch al zo moeizaam van de grond komt. Bovendien wordt daardoor het onderscheid tussen allochtone en autochtone minderheden uitgewist. De Eerste Kamer heeft om die reden tegen de goedkeuringswet terecht bezwaar gemaakt.

EXTREMISME-PROBLEMATIEK

Links- en rechts-extremisme vormen sinds lang ook een uitdaging voor onze tolerantietraditie. Afzien van politiek extremisme rekent de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling tot een van de elementen van onze Nederlandse identiteit. Die afwijzing is hier operationeel gemaakt in een juridisch defensiesysteem. We hebben echter vanouds zo'n sterke liberale traditie dat politiek extremisme hier steeds een marginaal verschijnsel is gebleven zodat aan partijverboden nauwelijks behoefte is.

Een moeilijk punt is sinds lang de vraag hoe we ons moeten opstellen tegen links- of rechts-extremistische stromingen die zich richten tegen bepaalde liberaal-

democratische grondslagen. Dit is een punt van uitgebreide discussie geweest, ook in Nederland. Daaruit is de overtuiging gegroeid dat de liberale democratie in principe het recht heeft zich teweer te stellen tegen haar vijandige stromingen. Over de vraag met welke middelen zij zich verweren mag of moet, lopen de meningen echter uiteen. Centraal staat daarbij de vraag welke prijs de liberale democratie bereid is te betalen voor een effectieve bestrijding van links- en rechts-extremistische stromingen. Een gevaar dat daarbij voortdurend op de loer ligt is dat van een overreactie van de zijde van de overheid. De effectiviteit van een bestrijding moet voortdurend worden afgewogen tegen de noodzaak de liberale democratie zoveel mogelijk in stand te houden.

In feite heeft zich na de oorlog in de liberaal-democratische wereld een defensiesysteem ontwikkeld bestaande uit feitelijke bestrijding via veiligheidsdiensten en specifiek juridische voorzieningen zoals een verbod van extremistische partijen, de verwerking van grondrechten door degenen die erop uit zijn die grondrechten aan te tasten of te elimineren, en het weren van extremistische elementen uit de openbare dienst. De Bondsrepubliek Duitsland is de meest uitgesproken exponent van een consequent uitgewerkt juridisch defensiesysteem. Dit valt te verklaren vanwege de nog prille en daardoor kwetsbare liberaal-democratische traditie aldaar evenals de sterk legalistische rechtscultuur in dat land en op grond van bijzondere historische (de traumatische herinnering aan de legale overgang van de Weimarrepubliek naar het Derde Rijk) en geopolitieke (DDR jarenlang als bron van politieke subversie) omstandigheden.

Afwijzing van politiek extremisme rekent de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling in zijn advies aan de regering, getiteld *Nationale identiteit in Nederland* (1999) tot een van de elementen van onze Nederlandse identiteit. Die afwijzing is hier operationeel gemaakt in een juridisch defensiesysteem tegen extremistische organisaties of partijen. Op vordering van het Openbaar Ministerie kunnen rechtspersonen door de rechter ontbonden worden wanneer doel of werkzaamheid daarvan in strijd is met de openbare orde of de goede zeden. Dit toetsingscriterium is heel wat ruimer dan dat van het Duitse defensiesysteem (bedreiging van de liberaal-democratische basisorde) en scheidt daardoor de juridische moge-

lijkheid tot een veel verdergaande inbreuk op grondrechten. Tot dusverre is echter door het Openbaar Ministerie zeer terughoudend van dit verbods- en ontbindingsregime gebruik gemaakt vooral dankzij de politiek vrijzinnige (rekkelijke) traditie in de Nederlandse rechtscultuur. Nederland heeft - zoals gezegd - een oude liberale traditie die zo hecht geworteld is dat het politieke extremisme hier steeds een marginaal politiek verschijnsel is geweest. Daardoor is er eigenlijk nauwelijks behoefte aan een partij- of beroepsverbod. In 1998 werd niettemin als concessie aan het heersende politiek-correcte denken dat ook hier sinds de jaren zestig een nieuwe bron is van sterk conformistische tendenties, voor het eerst na de oorlog door de rechter een onbeduidend rechts-extremistisch partijje verboden en ontbonden. Nu seculier-politiek extremisme nauwelijks nog een serieus gevaar is, krijgen we tegenwoordig te maken met een nieuwe, religieus geïnspireerde vorm van extremisme, te weten het radicale moslimfundamentalisme. In een recente publicatie van de Teldersstichting wordt een lans gebroken voor een verbod van moslimradicale organisaties, wanneer een adequate bestrijding daarvan gediend is met zo'n verbod. Dit soort verboden is echter een grof werkend juridisch instrument waarmee men niet verder komt dan de bestrijding van een bepaald symptoom. De onderliggende problematiek wordt hiermee niet aangepakt.

MENSENRECHTEN ALS UNIVERSELE NORM

Sinds vele jaren voert Nederland een actief buitenlands mensenrechtenbeleid dat zijn rechtvaardiging vindt in de internationalisering van de verantwoordelijkheid voor eerbiediging van de mensenrechten die na de oorlog verankerd is in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens van 1948 en daarop gebaseerde internationale verdragen; en zijn inspiratie vindt zowel in de Nederlandse liberale traditie met haar pretentie van universaliteit als in het confessionele, getuigende en moraliserende aspect van het Nederlandse identiteitsbesef. Daaruit heeft zich een morele zendingsdrang, een nationaal roepingsbesef ontwikkeld dat in de tweede helft van de twintigste eeuw tot gelding komt in ontwikkelingssamenwerking en mensenrechtenbeleid.

De universele effectivering van de eerbiediging van mensenrechten stuit nog op aanzienlijke problemen die

samenhangen met de grote verschillen in politieke cultuur en in economisch en politiek ontwikkelingsniveau in de wereld. Het mensbeeld dat aan de Universele Verklaring ten grondslag ligt, is voor Afrikanen en Aziaten onbegrijpelijk. En dat is niet zo vreemd. De mensenrechten zijn een juridische expressie van het culturele, politieke en economische ontwikkelingsniveau van de westerse samenleving. De meeste niet-Westerse staten ontbreekt dat niveau nog geheel of in belangrijke mate en vandaar dat de mensenrechten daar betrekkelijk weinig normatieve kracht hebben.

Gegeven het feit dat de mensenrechten in het grootste, niet-Westerse deel van de wereld nog min of meer vreemd cultuurgoed zijn, rijst de vraag of we gerechtigd zijn dat vreemde cultuurgoed aan niet-Westerse volken als norm te presenteren. Hoewel ik met cultuurrelativisten uitga van de historische en culturele bepaaldheid van mensenrechten als normatieve categorie, meen ik toch dat een actief mensenrechtenbeleid te verdedigen valt en niet in strijd hoeft te zijn met onze liberale tolerantietraditie. In de Westerse cultuur is een politiek ontwikkelingsproces op gang gekomen dat in principe een menswaardig bestaan voor ieder lid van het menselijk geslacht beoogt te garanderen, een tot voor kort onvoorstelbare en uiterst ambitieuze progressieve doelstelling. In dat opzicht, zo kan men stellen, vervult de Westerse cultuur een voorhoedefunctie in de menselijke evolutie en op grond daarvan kan zo'n beleid gerechtvaardigd worden. Temeer omdat de ontwikkeling van de Westerse idee en uitwerking van de mensenrechten na de Tweede Wereldoorlog internationale erkenning gekregen heeft. Wel moet in dat beleid rekening gehouden worden met de eerder gesignaleerde politieke, economische en culturele ontwikkelingsverschillen in de wereld en dient men daarbij derhalve niet op te treden op een wijze die daar als Westerse arrogantie geduid kan worden.

LITERATUUR

K. Koch en P. Scheffer (red.), *Het nut van Nederland*, Amsterdam, 1996.

S.W. Couwenberg (red.), *Nationale identiteit - van Nederlands probleem tot Nederlandse uitdaging*, Civis Mundi jaarboek 2001.

K. Schuyt, *Tolerantie onder druk*, Ons Erfdeel, 5, 1999.

K. Raes, *Tolerantie onder druk. Wederzijds respect of wederzijdse onverschilligheid*, Ons Erfdeel, 1, 1999.

M. Wessels, *De extremistische variant van de islam*, Den Haag, 2001.

Prof.dr. S.W. Couwenberg is directeur-hoofdredacteur van het tijdschrift Civis Mundi en oud-hoogleraar staats- en bestuursrecht.

EEN LIBERALE VISIE OP MULTI- RELIGIOSITEIT EN MOSLIMEXTREMISME IN NEDERLAND

CONNIE AARSBERGEN

De afgelopen decennia is Nederland veranderd van een nog overwegend christelijk land naar een maatschappij waar gesecculariseerde mensen en mensen van verschillende godsdiensten met elkaar moeten samenleven. Dit blijkt niet probleemloos te gaan. Sommigen speken zelfs over een multicultureel drama. De problemen zijn dusdanig groot dat voor een liberaal vrijheid en meer werk alléén niet meer de richtinggevende principes kunnen zijn. In deze bijdrage zal ik andere liberale uitgangspunten en visies in stelling brengen waarmee ik antwoord geef op zes concrete vragen van de Teldersstichting.

FUNDAMENTALISME

De eerste vraag die mij gesteld is, is de vraag of de islam naar zijn aard tot fundamentalisme geneigd is of de mogelijkheid in zich bergt tot ontwikkeling naar een liberale variant.

Fundamentalisme is een groot probleem binnen de islam. In Egypte wordt het aantal radicale moslims op 15% geschat en dat is gevaarlijk hoog. De externe oorzaken zijn bekend. Ik noem armoede, frustratie over het gebrek aan kansen voor jongeren en bemoeizuchtige Amerikaanse buitenlandpolitiek. Ik wil het als godsdienstfilosoof echter over de interne oorzaken hebben van fundamentalisme. Het fundamentalisme komt voor in alle religies, ook binnen het christendom, en is een tegenreactie op het modernisme die inhoudt dat naar de fundamenten van het

geloof wordt teruggegaan. De meeste moslims in Nederland zijn echter orthodox. Het verschil tussen orthodoxen en fundamentalisten is dat orthodoxen zich vasthouden aan een oude traditie waarin ook veel gestolde wijsheid te vinden is. Voor de meeste orthodoxe islamieten staat de volgende koran-tekst dan ook centraal: 'Wie iemand doodt, anders dan voor doodslag of wegens verderf zaaien op aarde, is alsof hij de gehele mensheid gedood heeft, en wie iemand laat leven, is alsof hij de gehele mensheid leven heeft geschonken'. (koran 5,32)

Fundamentalisten daarentegen organiseren zich in aparte groepen los van de traditie. Ze beschouwen hun eigen interpretatie van de heilige Schriften als onfeilbaar en kunnen zich daarom veel radicaler en militanter ontwikkelen dan hun orthodoxe broeders. Maar net als fundamentalisten zijn orthodoxen ook recht in de leer en het is voor hen moeilijk om met de moderniteit om te gaan. In zijn inaugurele rede geeft de Leidse professor dr. Nasr Abu Zayd een typering van de visie die in de gehele moslimwereld domineert. Hij bedoelt hier niet de radicale islamiet of een lid van een politieke groepering, maar een visie die overal gevonden kan worden: 'Als een woord van God is de koran de basis van het leven van de moslim. Het geeft hem de wijze waarop voldoening verkregen kan worden in de wereld die nog moet komen en geeft geluk in de huidige wereld. Er is voor hem geen situatie voorstelbaar waarin de koran geen richtlijnen geeft, of er is geen probleem waar de koran geen oplossing

voor heeft. Het is voor de moslim een bron van alle waarheid, de uiteindelijke rechtvaardiging van alles wat juist is, het primaire criterium van alle waarden, de oorspronkelijke basis van alle autoriteit. Zowel publieke als private zaken, religieuze als seculiere zaken vallen onder haar jurisdictie'. (Zayd, 19, vertaling CA).

Deze dominante visie ligt volgens Zayd ten grondslag aan de vele politieke conflicten in moslimlanden. De koran en de overleveringen van de profeet Mohammed worden volgens eeuwenoude interpretatieschema's gelezen waardoor er in het algemeen weinig bewustzijn is van de andere historische en culturele context waarin de teksten zijn ontstaan. Wat is hier de oorzaak van? De Algerijnse hoogleraar geschiedenis van de islam, Mohammed Arkoun, verklaart dit uit het feit dat de heersers van de 13e eeuw onder andere erg last hadden van theologische twisten. Zij sloten de poorten voor het zelfstandig interpreteren. Door deze drastische maatregel verloor de religie haar dynamiek en het was volgens Arkoun het begin van een neerwaartse spiraal van de filosofie en theologie in de islam. Arkoun ziet de vernietiging van de intellectuele islam als één van de belangrijkste oorzaken van het fundamentalisme. (Arkoun, 2001).

Maar bergt de islam de mogelijkheid tot ontwikkeling van een liberale variant in zich? Vrijzinnige moslims ervaren veel weerstand, mede vanwege de gevestigde belangen die met de eeuwenoude koran-interpretaties verbonden zijn. Abu Zayd moest uit Egypte als 'afvallige' vluchten naar Nederland. Maar er zijn ook positieve ontwikkelingen te noemen. Onder tweede en derde generaties goed opgeleide moslims zijn intussen eigen koran-studiegroepen ontstaan die zonder de culturele ballast van hun ouders de heilige geschriften direct willen bestuderen. Zij beseffen goed dat de Nederlandse politieke en religieuze rechten veel beter zijn dan die in Turkije of Marokko, maar ze hebben tegelijk ook een weerstand tegen de Westerse cultuur die in hun ogen sterk gericht is op consumptie en seks. Daarnaast is er de weg van interreligieuze dialoog. Het is belangrijk om godsdiensten niet te zien als massieve eenheden die voor eeuwig vaststaan en dus voor altijd fundamentalistisch blijven. Wanneer mensen een monolithische opvatting van religie hebben, spreken ze over dé islam of hét christendom, maar eigenlijk is dat onzin omdat er binnen de verschillende godsdiensten vele stromingen zijn.

Van grote invloed op godsdiensten is de cultuur waarin ze functioneren en dialoog kan het uitwisselingsproces versnellen. Dit vindt intussen steeds meer plaats in allerlei fora, met name tussen oecumenische kerken en moskeeën. Over de spelregels van zo'n dialoog heeft Frits Bolkestein al nagedacht in zijn NRC-artikel: 'Niet marchanderen met de Verlichting'. Voor hem behoren de beginselen zoals de scheiding van kerk en staat, vrijheid van meningsuiting, verdraagzaamheid en non-discriminatie tot de basiswaarden in onze cultuur en zijn derhalve niet onderhandelbaar. Maar Bolkestein geeft in dit artikel tevens aan dat in de ontmoeting met de ander nieuwe inzichten kunnen ontstaan en onze cultuur kan verrijken.

BASISWAARDEN

De volgende vraag die mij gesteld is, is de vraag of het wenselijk is een breed gedragen basis aan waarden voor de samenleving te hebben, te creëren of te behouden en of dit gevolgen heeft voor het Nederlandse vreemdelingenbeleid.

Voordat ik tot beantwoording overga, is het belangrijk het onderscheid te zien tussen de Westerse democratische basiswaarden en het liberalisme als politieke beweging. In de democratische basiswaarden zijn enkele liberale waarden opgenomen zoals vrijheid van meningsuiting, godsdienst en vergadering. Voor alle politieke partijen binnen ons democratisch bestel zijn ze neutraal. Deze basiswaarden vormen de paraplu waaronder mensen met verschillende visies op de samenleving naast elkaar kunnen leven. Ze vallen min of meer samen met de grondwet. Dan bestaat er een grijs middengebied, de normen en waarden daarbinnen zijn afhankelijk van de politieke verhoudingen in een land en zijn dus cultureel bepaald. Daarover gaat het politieke en publieke debat, bijvoorbeeld over de vraag of een werkgever verplicht moet zijn minderheden in dienst te nemen. In dit middengebied zal een VVD'er zoveel mogelijk de voorkeur geven aan vrijheid terwijl een sociaal-democraat meer gelijkheid wil bevorderen. De basiswaarden zijn in het algemeen vrij stabiel, maar kunnen ook veranderen. Een waarde uit het grijze overgangsgebied kan bijvoorbeeld promoveren tot basiswaarde. Een voorbeeld daarvan is dat er na de jaren vijftig een algemene consensus is gekomen dat een overheid een sociaal vangnet aan haar burgers moet bieden.

Een basiswaarde kan ook degraderen naar het overgangsgedebied of zelfs naar het niveau van de politieke of religieuze visies, zoals is gebeurd met het verbod op euthanasie en abortus. Omdat de kern van die basiswaarden vrij stabiel is, hoeven deze veranderingen niet tot een 'postmodern relativisme' te leiden waarin alles maar zou moeten kunnen.

Wat is de bron van die basiswaarden? Liberalen zijn het veelal met christenen eens dat die bron grotendeels in het christendom ligt, maar daarnaast komen ze ook voort uit het humanisme en klassieke oudheid. Voor liberalen hoeven ze niet noodzakelijkerwijs een metafysische bron te hebben. Een voor alle mensen aanvaardbare verklaring is dat de basiswaarden gebaseerd zijn op gestolde ervaring en wijsheid die de eeuwen getrotseerd hebben. De religieuze inspiratie daarin was belangrijk, maar éénmaal ontstaan hebben de basiswaarden ook een autonome status tegenover religieuze moraal. Een recent voorbeeld is de kritische vraag waar de christelijke barmhartigheid en medemenselijkheid blijft wanneer doodzieke mensen een waardig levenseinde wordt misgund of condooms in de Aids-bestrijding worden ontzegd?

Wat is de inhoud van die basiswaarden? Allereerst zijn er de democratische waarden, gelijkheid van man en vrouw, geen discriminatie op grond van seksuele geaardheid en civiele deugden zoals tolerantie en wederzijds respect. Zonder veel moeite kan de liberaal hier ook aan toevoegen de waarden en normen die nodig zijn om ons sociale vangnet in stand te houden. Of dat meteen een verzorgingsstaat van wieg tot graf moet zijn, daarover is discussie, maar het principe dat een beschaaf land mensen niet laat creperen, daarover is links en rechts het eens. Het voorkomen van een faillissement van de verzorgingsstaat vraagt een arbeidsethos waarbij niet te snel gebruik of geen misbruik van de voorzieningen wordt gemaakt. Om aan de slag te kunnen behoort er ook een bereidheid te zijn de taal te leren en cultuur te begrijpen en daarmee hebben we meteen de liberale rechtvaardiging om oud- en nieuwkomers verplicht naar cursussen te sturen. Dan hebben we het over onze rechtsregels ter voorkoming dat mensen elkaar schaden. Daar kunnen we kort over zijn, daar hebben autochtonen en allochtonen - gesecculariseerd of religieus - zich gewoon aan te houden.

Maar dan komen we bij de fatsoensnormen en vor-

men van medemenselijkheid waar het strafrecht niet zo geschikt voor is, maar waarvan naleving wel zorgt voor een prettig publiek domein. Groot probleem is dat het publieke domein niet meer gezien wordt als iets wat van ons allen is. Autochtonen liggen thuis niet met de schoenen op de bank, maar doen dat in de trein wel. Allochtonen gooien thuis hun rotzooi in de vuilnisbak, maar in de straten van de Haagse Schilderswijk niet. Wat kunnen we daaraan doen? Beginnen met de thans vervaagde basiswaarden te expliciteren. Die paraplu van basiswaarden moeten alle Nederlanders en nieuwkomers met elkaar binden en helpen weer een gevoel te geven voor de publieke zaak. Gelukkig zijn er ook initiatieven van werkgevers om weer normbesef op de werkvloer terug te brengen en heeft de ANWB als maatschappelijke organisatie onlangs het heer-in-het-verkeer-principe opnieuw leven ingeblazen. Ook politici kunnen gezamenlijk hun steentje bijdragen, want we hebben het hier over neutrale waarden en normen die de partijpolitiek overstijgen.

Deze liberale oproep om onze basiswaarden te expliciteren, sluit eigenlijk heel goed aan op die van Jan Peter Balkende zoals is verwoord in zijn boek *Anders en Beter*. Volgens Balkende hangt de problematiek van de criminaliteit onder allochtonen nauw samen met de vervaging van de waarden en normen van autochtonen. Ter voorkoming van het multiculturele drama, houdt hij een pleidooi voor explicitering van 'onze' waarden die vaak moeilijk zichtbaar zijn voor buitenstaanders. Is de hier gepresenteerde liberale visie 'conservatief' of is die van Balkende liberaal? Ik denk het laatste. Het vraagt immers een zekere pluralistische instelling en waardering van vrijheid om als gelovige het onderscheid te kunnen maken tussen de dragende waarden van een samenleving en de specifieke waarden van de eigen geloofsgemeenschap. Deze open en oecumenische instelling is niet aan alle religieuze mensen gegeven, maar is gelukkig bij de meeste 'Samen-op-Weg'-christenen wel aanwezig. Voor hen is een belangrijke inspiratiebron bijvoorbeeld de theologie van Hans Küng die in alle levensbeschouwingen een onderliggende 'Weltethos' ziet (Küng, 1997). Een seculiere liberaal kan daarentegen verwijzen naar het gedachtegoed van de (intussen veel liberaler geworden) latere John Rawls (*Political Liberalism*, 1993) die spreekt over het bestaan van een overlappende consensus in een pluralis-

tische samenleving waarin mensen ondanks hun verscheidenheid toch in vrede met elkaar willen leven.

Maar binnen het christendom zijn er niet alleen oecumenisch ingestelde gelovigen en de visie van Balkenende wordt derhalve niet voetstoots geaccepteerd. Politicoloog Jan Kees Hordijk wijst op het conflict met de CDA-ideologie waarin gestreefd wordt naar zoveel mogelijk vrijheid van het maatschappelijk middenveld en soevereiniteit in eigen kring. Volgens Hordijk zit het traditionele gedachtegoed van het CDA Balkenende behoorlijk in de weg (Hordijk, 2002). Ook de ChristenUnie heeft moeite met het accepteren van die gezamenlijke basiswaarden. Kars Veling verwoordt zijn kritiek als volgt: 'Wij kiezen een politieke koers die naar onze overtuiging voortkomt uit wat God met mens en samenleving bedoelt. Ik voel er niets voor om me op voorhand te verplichten tot een positie in de *mainstream* van de burgerlijke samenleving.' (Veling, 2002). Hiermee verwoordt Veling een visie die mogelijk ook voorkomt in de rechterflank van het CDA, maar zeker geen vreemde gedachte bij orthodoxe moslims zal zijn.

SCHEIDING VAN KERK EN STAAT

De volgende vraag die mij gesteld is, is in welke mate een sterk gesecculariseerde samenleving om dient te gaan met een groep voor wie religie een dominante waarde in haar leven vormt.

Onder gesecculariseerde Nederlanders is thans een sterk anti-religieuze houding waar te nemen. Achter bijna elk bloedig conflict zit godsdienst en net bevrijd van het juk van de christelijke moraal, is men bang dat moslims de shari'a willen invoeren. Voor deze gesecculariseerde Nederlanders kan de scheiding tussen kerk en staat niet groot genoeg zijn. Maar het niet toelaten van religieuze groepen in het publieke domein kan ook een gevaar inhouden. Religieuze minderheden kunnen zich dan niet erkend voelen. Gebrek aan erkenning van minderheden is in de geschiedenis altijd een belangrijke voedingsbodem voor politieke onrust geweest. Religieuze mensen hebben ideeën over wat goed samenleven is, maar kunnen dat dan niet in het publieke domein tot uiting brengen. De liberale principes die in dit dilemma richting moeten geven zijn die van tolerantie en wederzijds respect in combinatie met die van scheiding van kerk en staat.

Allereerst is het belangrijk een onderscheid te maken tussen publiek domein en politiek domein. Het publieke domein is veel breder en bevat ook discussies in het maatschappelijk middenveld of in de media. Mits niet discriminerend of haatdragend, kunnen religieuze argumenten binnen het publieke domein probleemloos naar voren gebracht worden. Het politieke domein gaat echter specifiek over wet- en regelgeving. Restricties zijn dan wel nodig, zeker wanneer vanuit religieuze inspiratie voorgestellen gedaan worden die effect hebben op de vrijheid van alle burgers. In dat geval wil ik aansluiten op de visie van de liberale filosoof Robert Audi. Audi (2000) stelt dat in dat geval er naast religieuze argumenten, bijvoorbeeld een verwijzing naar de bijbel of koran, ook altijd een publiek of seculiere argument gebruikt moet worden. Daaronder verstaat hij een argument dat voor alle redelijke mensen buiten de eigen religie te begrijpen is en aansluit op algemene morele principes die onafhankelijk zijn van een religieuze autoriteit. Zo'n seculier argument verwijst bijvoorbeeld naar volksgezondheid, publieke veiligheid of milieubehoud. Deze eis beschermt een pluralistische samenleving tegen fundamentalistische invloeden, maar sluit democratisch gezinde religieuze mensen niet uit. Zij kunnen in het politieke debat hun religieuze motivatiebron inbrengen, maar wanneer er niet één publiek of seculier argument bij gevonden kan worden, dan moet er volgens Audi binnen de religieuze groep ook de nodige zelfcensuur zijn dat er kennelijk iets mis is met het voorstel en dat het zeker niet geschikt is om te gelden voor alle mensen.

BIJZONDER ONDERWIJS

Er komen nu twee vragen die ik tegelijkertijd met één liberaal principe kan beantwoorden, namelijk de vraag of de overheid controle dient te houden op de inhoud van het bijzonder onderwijs om het gevaar van verbreiding van extremistische leerstellingen op islamitische scholen tegen te gaan en de vraag of het wenselijk is dat de overheid voorwaarden stelt aan de komst en het optreden van imams, om moslim-extremisme tegen te gaan.

Er is hier sprake van een conflict tussen een aantal grondrechten, die van vrijheid van godsdienst, onderwijs en meningsuiting. Toch kan vanuit een liberaal perspectief een antwoord gegeven worden. De overheid kan voor-

waarden stellen aan schoolbesturen en imams wanneer de basisstructuur van de democratische rechtstaat in gevaar komt en dat gebeurt wanneer opgeroepen wordt bevolkingsgroepen of de Westerse cultuur te verachten.

Praktisch betekent dit natuurlijk niet dat de overheid de inhoud van het nieuwe godsdienstmateriaal bepaalt. De intussen vervangen moslim-schoolbesturen willen nieuw materiaal ontwikkelen omdat het oude nog uit de pioniersfase stamt. Wanneer dit klaar is, kan de overheid wel toetsen of de inhoud niet strijdig is met de Westerse basiswaarden. De schoolinspecteur hoeft daarna alleen na te gaan of dat materiaal ook daadwerkelijk gebruikt wordt. Ten aanzien van verdachte imams, kan de BVD wat mij betreft doorgaan met het af en toe sturen van een 'undercover' moslim op de vrijdagse preek. Het is overigens de vraag of de speciaal voor imams georganiseerde inburgeringscursussen voldoende zijn. Serieus moet de oproep van de liberale moslims Nasr Abu Zayd en Mohammed Arkoun genomen worden die als tegenkracht op 'de gesloten poorten' van Westerse universiteiten vragen de intellectuele islam te versterken. Een gedegen HBO- of universitaire opleiding is geen overbodige luxe. Thans vindt er samenwerking plaats tussen de Turkse Milli Görüş-beweging en de Vrije Universiteit voor opleidingen voor docenten en geestelijke verzorgers op islamitische grondslag en dat zet veel meer zoden aan de dijk dan een inburgeringscursus.

NEUTRALE OVERHEID

De laatste vraag die gesteld is, is in welke mate religies die in Nederland aanhang vinden, enige mate van publieke erkenning of herkenbaarheid moeten krijgen, bijvoorbeeld door de vervanging van Tweede Pinksterdag door het Suikerfeest.

De eerste reactie voor liberalen is dat vrijheid het richtinggevende principe moet zijn. Een gereformeerde ondernemer op de Veluwe kan toch niet gedwongen worden zijn werknemers verplicht vrij te geven op het Suikerfeest? Maar waarom zou een seculiere werkgever gedwongen moeten zijn de werknemers met Pasen en Pinksteren vrij te geven?

In het sterk gesecculariseerde maar ook multiculturele Nederland heeft het christendom nog steeds een dominante positie. Dit ligt gevoelig. Ook veel niet-kerkgangers

willen de christelijke feestdagen niet kwijt als symbool van onze dragende waarden en normen. Anderen vinden dat er genoeg ADV-dagen zijn waarmee werkgevers en werknemers kunnen spelen. Maar is de overheid nu wel neutraal? In Indonesië mogen de vijf grote religies elk twee nationale feestdagen vieren. De behoefte van minderheden om erkend te worden, moet niet onderschat worden. Wederzijds respect is ook een goede liberale waarde. Een liberaal kan in deze kwestie denk ik beide kanten op. Maar, wanneer gekozen wordt voor het ruilen met het Suikerfeest, dan moet daar wel wat van gemaakt worden. De liefde gaat bij de meeste mensen door de maag, ook in multiculturele zaken. In een vorig leven was ik marketeer. Ik zie wel commerciële mogelijkheden voor banketbakkers die met het Suikerfeest hun winkel in Oosterse sferen versieren en dan geen kerstkransjes of paaseitjes verkopen maar honingzoete halal-hapjes.

Deze bijdrage is een uitgebreide bewerking van de lezing gegeven op een parallelsessie van de Jaarlijkse Algemene Vergadering van de VVD, op 12 april 2002.

LITERATUUR:

M. Arkoun, 'In islamitisch Nederland ontbreekt elke intellectuele ontwikkeling', in: *NRC Handelsblad*, 27 oktober 2001.

R. Audi, *Religious Commitment and Secular Reason*, Cambridge, 2000.

J.P. Balkenende, *Anders en Beter*, Soesterberg, 2002. Voor normen- en waardendebat zie met name hoofdstuk 2 'Wat ons bindt. De fundamenten van de Nederlandse samenleving'.

F. Bolkestein, 'Niet marchanderen met de Verlichting', in: *NRC Handelsblad*, 20 mei 2000.

K. Groenveld, 'Liberalism and communitarism', in: *Liberal Thought and Practice*, P.G.C. van Schie (red.), Den Haag, 2000.

J.K. Hordijk, 'Traditionele gedachtegoed CDA zit Balkenende in de weg', in: *NRC Handelsblad*, 29 januari 2002.

H. Küng, *Weltethos für Weltpolitik und Weltwirtschaft*, München, 1997.

J. Rawls, *Political Liberalism*, New York, 1993.

K. Veling, 'Een robuuste staat tolereert contrast', in: *NRC Handelsblad*, 21 februari 2002.

N.A. Nasr, *The Qur'an: God and Man in Communication*, inaugurele rede, Universiteit van Leiden, 27 november 2000.

Drs. C. Aarsbergen-Ligtvoet is promovenda Godsdienstfilosofie aan de Vrije Universiteit. In een interreligieus project, waarin de verschillende mensbeelden worden vergeleken, brengt zij de liberaal-humanistische levensvisie van Isaiah Berlin in.

SOEVEREINE KRINGEN ZIJN HET BESTE AF BIJ DE VVD

GERRIT ZALM

De ideologie keert weer terug in het politieke bedrijf. Bij de Algemene Politieke Beschouwingen, die op 18 en 19 september jongstleden in de Tweede Kamer werden gehouden, begon VVD-fractievoorzitter Gerrit Zalm zijn inbreng met een betoog over het liberalisme en maatschappelijke organisaties. De hieronder weergegeven tekst is een uitgebreide passage uit de door hem uitgesproken tekst.

LIBERALE UITGANGSPUNTEN

Liberalen gaan uit van het vrije individu dat zich van zijn eigen verstand bedient en daarbij niet onnodig door de overheid wordt ingeperkt. Vrijheid en verantwoordelijkheid zijn echter onlosmakelijk met elkaar verbonden. De vrijheid van de individuele mens eindigt waar de vrijheid van een ander in het gedrang dreigt te komen.

Liberalisme is geen atomisme of ongebreideld egoïsme. Burgers hebben een hang naar onderlinge betrokkenheid en liberalen erkennen dat verlangen. Niet voor niets hebben zij overal waar zij voor het eerst aan het bewind kwamen, in de meeste Europese landen in de loop van de 19^e eeuw, het recht op vrijheid van vereniging zo snel mogelijk vastgelegd. De Schot David Hume was een van de eerste liberale denkers die - al in de 18^e eeuw - erop wees dat de mens een aangeboren sociale neiging heeft. Hij verklaarde deze sociale inborst niet alleen uit het feit dat mensen elkaar nodig hebben, maar ook uit een oprecht inwendig verlangen: mensen willen graag onder elkaar verkeren. Zonder die sociale neiging kunnen gezinnen, ondernemingen en verenigingen niet bestaan.

Juist omdat liberalen de sociale neiging van de mens

onderkennen, zijn ze terughoudend ten aanzien van overheidsinterventie. De parlementaire democratie is er niet alleen om de burger te beschermen tegen zijn medeburgers, maar ook om de burger te beschermen tegen een te machtige overheid. In vergelijking met socialisme, en de sociaal-democratie legt het liberalisme meer accent op de eigen verantwoordelijkheid van de burger en ziet het een beperktere rol voor de overheid.

SOEVEREINITEIT IN EIGEN KRING

Deze terughoudendheid van liberalen ten opzichte van een dominante overheid delen liberalen met onder andere het christen-democratisch gedachtegoed, en dan in het bijzonder de gedachtegang van de soevereiniteit in eigen kring. De ARP hanteerde dat beginsel, waarbij de diverse sociale verbanden in de levenskringen de overheid buiten de deur houden. Zij zijn zelfbepalend in hun eigen sfeer. Het katholieke subsidiariteitsbeginsel - dat vandaag de dag populair is in het Europese debat en dat vaak vereenzelvigd wordt met 'de soevereiniteit in eigen kring' is fundamenteel anders. Het subsidiariteitsbeginsel spreekt over hogere en lagere organen, waarbij hogere organen er verstandig aan doen zo veel mogelijk aan de lagere organen over te laten. Het beginsel van soevereiniteit in eigen kring is principiëler en stelt dat samenlevingsverbanden een typische eigen structuur hebben met een eigen funderend aspect en een eigen bestemmingsfunctie. Abraham Kuyper zag die soevereiniteitskringen al in de schepping vastgelegd. Naar zijn opvatting is God volkomen soeverein, maar is de aardse soevereiniteit verdeeld. De overheid is dus niet volledig soeverein maar moet kringen naast zich dulden die ook in de door God gege-

ven soevereiniteit delen. Dat is een belangrijke waarborg tegen de totalitaire staat.

De huidige CDA-ideologie is weliswaar veel minder orthodox dan de ideologie van de gereformeerde voorvaders (God en de scheppingsordening komt men niet veel tegen), maar heeft wel een gezonde scepsis tegen overheidsdominantie, een voorkeur voor zelfregulering en sympathie voor de rol van het maatschappelijk middenveld. Ook hier is veel verwantschap met het liberale gedachtegoed. Klassieke liberale denkers, zoals Montesquieu en Tocqueville, hebben gewezen op het belang van een buffer tussen overheid en de individuele mens. Naast waardering voor de markteconomie is er bij liberalen ook waardering voor maatschappelijke organisaties die mensen met elkaar verbinden. Groepen waar individuele mensen vrijwillig kunnen toe- en uitreden bevorderen de sociale cohesie en zijn maatschappelijk efficiënt. Deze gemeenschappelijke opvatting komt ook goed tot uitdrukking in de regeringsverklaring. Ik citeer: 'De verantwoordelijkheden in de samenleving worden opnieuw afgebakend. Het kabinet zet niet de overheid en de regels centraal maar de eigen verantwoordelijkheid van mensen en de maatschappelijke organisaties'.

VERHOUDING TUSSEN OVERHEID EN MAATSCHAPPELIJKE ORGANISATIES

We zien dat liberalen en christen-democraten de visie delen dat mensen een eigen verantwoordelijkheid hebben en recht hebben op die eigen ruimte ten opzichte van de overheid. Verschil van opvatting bestaat over de wisselwerking tussen overheid en maatschappelijke organisaties.

Liberalen zijn veel kritischer ten aanzien van het verlenen van privileges aan maatschappelijke organisaties door de overheid, het zonder toetsing aan hen toeschrijven van overheidsgeld en het opleggen aan derden van door maatschappelijke organisaties gemaakte afspraken. De overheid dient in onze opvatting niet alleen terughoudend te zijn bij het gebieden, verbieden en negeren van maatschappelijke organisaties, maar ook bij het van staatswege uitbreiden van hun werkingssfeer en het financieren ervan. Maatschappelijke organisaties dienen vooral op eigen kracht steun van burgers te verwerven en hun nut te bewijzen: het maatschappelijk middenveld

moet bestaan bij de gratie van de burger, en niet bij de gratie van de overheid. Staatsinterventie ter bescherming ervan brengt het risico met zich mee van verstarring en belemmert de maatschappelijke dynamiek. Ik meen ook dat het voortdurend inroepen van de hulp van de overheid om het maatschappelijk middenveld te bevoordelen op gespannen voet staat met het beginsel van de soevereiniteit in eigen kring. Er is geen echte soevereiniteit in eigen kring, als soevereine kringen zich uitleveren aan de gunsten van de staat.

Ook in een ander opzicht zijn liberalen kritischer als het gaat om maatschappelijke organisaties. Als zelfregulering door maatschappelijke organisaties leidt tot afspraken die derden benadelen is overheidsop treden geboden. Bij het onderwerp wisselwerking tussen overheid en maatschappelijke organisaties zijn er aanzienlijke verschillen van opvatting tussen VVD en CDA, en staat de VVD dichter bij de eveneens kritische houding van D66 en de LPF. De PvdA lijkt hier wisselende posities in te nemen. Ik zal dit aan de hand van enkele voorbeelden illustreren.

ALGEMEEN VERBINDEND VERKLAREN VAN CAO'S

De VVD staat positief tegenover vrije onderhandelingen tussen werkgevers- en werknemersorganisaties over de arbeidsvoorwaarden. Indien de overheid gevraagd wordt deze afspraken ook op te leggen aan partijen die niet bij de afspraak betrokken zijn dan dient dit echter niet blind te geschieden, doch dient een toetsing aan het algemeen belang plaats te vinden. Hierin verschillen wij met PvdA en CDA die van oudsher geen materiële toetsing wensen voordat de overheid de werkingssfeer van de CAO uitbreidt. In het strategisch akkoord staat: 'Het algemeen verbindend verklaren van CAO's wordt niet ter discussie gesteld ervan uitgaande dat de sociale partners de verantwoordelijkheid nemen om goede afspraken in de Stichting van de Arbeid te maken en na te komen'.

In de Miljoenennota wordt overtuigend beschreven dat de arbeidskosten in Nederland uit de pas lopen met de economische realiteit en dat een duidelijke knik moet worden aangebracht in de contractloonontwikkeling. Een centraal akkoord zou tot een matiging moeten leiden van de contractlonen tot het inflatieniveau. Wat nu als zo'n centraal akkoord niet tot stand komt, of als CAO's daar

een loopje mee wordt genomen? Gaat de regering dan toch gewoon onverantwoorde CAO's dwingend opleggen aan hele bedrijfstakken? Het laat zich raden wat de positie is die de VVD in deze inneemt. De overheid dient niet mee te werken aan het opleggen van een loonstijging die de overheid zelf als te hoog beschouwt, wat de maatschappelijke organisaties ook onderling hebben afgesproken.

PUBLIEKE FINANCIERING VAN MAATSCHAPPELIJKE ORGANISATIES

Bij de financiering van maatschappelijke organisaties kan een onderscheid worden gemaakt tussen organisaties die bevolkingsgroepen met deelbelangen organiseren en maatschappelijke organisaties die maatschappelijke diensten voortbrengen, zoals onderwijs en zorg. Belangen-groepen zijn als maatschappelijk verschijnsel te waarde-ren doch dienen hun eigen bestaansrecht te bewijzen. Daarom staan wij in dat verband kritisch tegenover overheidssubsidiëring.

Bij het andere type maatschappelijke organisaties - die welke zich bezig houden met de voortbrenging van publieke diensten zoals onderwijs en zorg - is publieke financiering wat ons betreft minder omstreden. Wel is bij publieke financiering publieke verantwoording vereist en dienen prestaties en doelmatigheid door de verantwoordelijke minister te worden bewaakt. De overheid kan niet louter volstaan met het verschaffen van publieke midde-len en verder hopen dat het goed gaat. En er zijn hier organisaties waar aan de publieke verantwoording en de doelmatigheid nog het nodige kan worden verbeterd. We denken dan in het bijzonder aan de publieke omroep waar baas in eigen huis maar dan op overheidskosten, het adagium lijkt te zijn. We verwachten dat de staatssecreta-ris voor de media een kritischer lijn ten opzichte van de publieke omroep ontwikkelt met betrekking tot taken, verantwoording, doelmatigheid en onafhankelijk toezicht op de NOS.

Een bijzondere positie nemen de private organisaties in die, van oorsprong, met middelen van donateurs actief zijn in de sfeer van ontwikkelingssamenwerking. Inmid-dels is de financiering van de overheid een belangrijker bron van inkomsten dan die van donateurs. Er is een gewoonte ontstaan dat een vast deel van het ontwikke-lingssamenwerkingsbudget met een vaste sleutel naar een

vast aantal organisaties wordt gesluisd. Zo'n benadering lijkt niet in overeenstemming met de eisen die de nieuwe begrotingsaanpak stelt. Die vraagt immers van de minis-ter geld te relateren aan prestaties.

De dominantie van de overheidsfinanciering leidt er ook toe dat voor dit soort organisaties het lobbyen bij de overheid interessanter is dan het werven van vrijwillige bijdragen. Dat zijn ongezonde verhoudingen. Zou het niet verstandig zijn om de omvang van de financiering van par-ticuliere organisaties niet zomaar te fixeren maar afhan-kelijk te stellen van meetbare prestaties en van de mate waarin men zelf draagvlak aantoot door de omvang van vrijwillige bijdragen?

ZELFREGULERING IN HET BEDRIJFSLEVEN

Mijn laatste voorbeeld over de wisselwerking tussen overheid en maatschappelijke organisaties betreft samen-werkingsverbanden en zelfregulering van bedrijven. Hier staan liberalen positief tegenover, doch onder de nadruk-kelijke voorwaarde dat er op wordt toegezien dat er geen inbreuk wordt gemaakt op de vrije concurrentie, waardoor afnemers van producten en diensten worden benadeeld. Daarom zijn wij voorstander van een sterke nationale mededingingsautoriteit. Op dit vlak vinden we de PvdA en D66 denk ik aan onze zijde. Het CDA lijkt verblind door de liefde voor zelfregulering en maatschap-pelijke organisaties. Een voorbeeld: nog geen twee jaar geleden schreven twee CDA-kamerleden (Balkenende en Leers) een artikel in het *Financieele Dagblad* waarin zij vit-ten op de Nederlandse Mededingings-autoriteit (NMa), omdat die de zelfregulering niet respecteerde en de vrije concurrentie te zeer liet voorgaan toen de NMa de Ver-eniging van Installatiebedrijven (sic!) aanpakte. De kop van het artikel luidde: 'NMa is te eenzijdig gericht op werking vrije markt'. Ik ben benieuwd hoe de regering (en ook het CDA) nu oordeelt over de positie van de NMa. Naar het oordeel van de VVD heeft de NMa tot nu toe eerder te zacht dan te hard opgetreden, en het zou goed zijn als de positie van de NMa wordt versterkt.

NASCHRIFT

Bovenstaande beschouwing vormde de openingszet van een debat dat ik graag wil voortzetten, binnen en buiten de Tweede Kamer. Het vraagstuk van de scheidslijn tus-

sen eigen verantwoordelijkheid en overheidsoptreden doet zich voor op tal van beleidsterreinen die in de belangstelling staan. Daarom is het belangrijk om te blijven discussiëren over de (liberale!) opstelling op die terreinen. Leden van de VVD zouden daarbij een prominente rol kunnen en moeten spelen. Niet alleen op partijbij-

eenkomsten en binnen partijcommissies, maar overigens ook in *Liberaal Reveil*.

Drs. G. Zalm is voorzitter van de VVD-fractie in de Tweede Kamer.

HET BELANG VAN BASISWAARDEN

PETRA VAN DER BURG

De instroom van grote aantallen immigranten met uiteenlopende culturele achtergronden vraagt om een herformulering van de basiswaarden die ieder lid van de samenleving geacht wordt te delen. Op basis daarvan moet helder worden afgebakend wat in onze samenleving wel en niet kan. Alleen dan kan een antwoord worden gegeven op de problemen die gepaard gaan met onze multiculturele samenleving.

Wie het vraagstuk van integratie van immigranten in de Nederlandse samenleving vooral benadert vanuit historisch perspectief, zal geneigd zijn de vaak zorgelijk toon gezette discussies te relativiseren. Na de afscheiding van Spanje aan het eind van de zestiende eeuw hadden de Hollandse Gewesten te maken met omvangrijke groepen Vlaamse, Brabantse en Waalse immigranten die - deels gedwongen door politieke omstandigheden - vrij plotse ling en massaal naar de Republiek kwamen.

Hoe talrijk deze vluchtelingenstromen zijn geweest en wat dit heeft betekend voor het dagelijkse leven wordt eens te meer duidelijk uit gegevens uit de stedelijke administratie.

Van Leiden weten we dat tussen 1581 en 1621 het aantal immigranten globaal 28.000 heeft bedragen. De stadsbevolking steeg in die jaren van ruim 12.000 naar 45.000 inwoners. De Amsterdamse poorterboeken laten zien dat in 1589 dat 44,2 procent van de bevolking bestaat uit Zuid- Nederlanders: een stijging van rond de 31% in 4 jaar. Er waren buurten waar men zich beter met Frans en Vlaams verstaanbaar kon maken dan met Amsterdams.¹

De parallellen met de hedendaagse situatie liggen voor het oprapen: immigranten trokken voornamelijk

naar de steden, er was sprake van discriminatie, irritatie, buurten die totaal van samenstelling veranderden, schrijnende armoede en gemopper op al die vreemdelingen die hier op kosten van het publiek kwamen leven.² Na verloop van tijd ontstond er een nieuw evenwicht in de samenleving en hebben - de nakomelingen van - deze immigranten hun plek gevonden.

RESULTATEN UIT HET VERLEDEN GEVEN GEEN GARANTIES VOOR DE TOEKOMST

Het is verleidelijk om deze geruststellende historische gegevens te laten overwegen bij de beoordeling van het hedendaagse integratievraagstuk. Er zijn onmiskenbaar terugkerende en herkenbare patronen die zaken relativeren: integratie van veel immigranten in een samenleving is een lastig proces, maar de tijd lost veel op. Toch is de basis voor een dergelijke gerustheid smal. Er zijn enkele zaken die het hedendaagse integratievraagstuk compliceren ten opzichte van vroeger.

De reisafstanden die worden afgelegd zijn met de huidige vervoersmiddelen vele malen groter dan vroeger konden worden overbrugd. In vroeger tijd kwamen de immigranten uit een paar, meestal nabijgelegen, West-Europese landen. Weliswaar werden de verschillen in taal en cultuur tussen bijvoorbeeld Duitsers en Nederlanders destijds veel sterker ervaren dan we nu doen, maar toch kwamen de immigranten voor een belangrijk deel uit vergelijkbare culturen en redelijk vergelijkbaar opgebouwde samenlevingen. Nu zien we een grote diversiteit aan herkomstlanden en een grote emotionele en culturele afstand tussen de samenleving van herkomst en de Nederlandse samenleving waar men zich wil vestigen.

Mensen die soms nauwelijks opleiding hebben genoten, afkomstig uit meer traditionele, sterk religieuze

samenlevingen met overzichtelijke verbanden moeten hun weg zien te vinden in een moderne, uiterst complexe individualistische kennissamenleving. Het is juist het aantal niet-Westerse allochtonen dat sterk stijgt. Momenteel telt ons land anderhalf miljoen niet-Westerse allochtonen, in 2010 zullen dat er naar verwachting twee miljoen zijn, een aandeel van 12 procent van de bevolking.³

Met behulp van de moderne communicatietechnologie waar vrijwel iedereen over kan beschikken, worden banden met de thuislanden in stand gehouden. We hebben te maken met een paradox: juist de hoogwaardige technologie - schotelantennes, mobiele telefoons - maakt het mogelijk dat mensen als ze dat willen in de invloedssfeer van behoudende, meer traditionele culturen blijven. Deze gang van zaken wordt nog versterkt door de toegenomen reismogelijkheden. Geen immigrant van vroeger ging jaarlijks op bezoek bij de familie die achter was gebleven, liet huwelijkspartners overkomen, was op de hoogte van politieke ontwikkelingen aldaar et cetera. Vroeger stopte de toestroom van partners en mensen die om redenen van gezinshereniging overkwamen op zeker moment en was integratie een noodzaak.

Tegenwoordig vormen gezinsvormers en -herenigers de grootste groep immigranten. Het zijn veelal de mensen uit de behoudende culturen die een partner uit het thuisland laten overkomen. Vroeger had men uiteraard wel de mogelijkheid te trouwen met eveneens geïmmigreerde landgenoten, maar was er veel meer sprake van een gezamenlijk integratieproces. Tegenwoordig lijkt integratie - zeker op de korte termijn - veel meer een keuze.

IS DE SAMENLEVING BEREKEND OP DE NIEUWE MANIFESTATIE VAN HET VERSCHIJNSEL IMMIGRATIE EN INTEGRATIE?

We kunnen ons afvragen of onze samenleving berekend is op deze nieuwe immigratiestromen? De aard en omvang van immigratie heeft immers alles te maken met de kansen op en belemmeringen voor integratie. Met name moslims zijn al geruime tijd onderwerp van discussie. De vraag of traditionele moslims bereid en in staat zijn te integreren in de Nederlandse samenleving, is relevant. Evenals de vraag hoeveel ruimte moet worden geboden voor het oprichten van eigen organisaties, het stichten

van islamitische scholen, moskeeën et cetera. Hoewel de moslims sterk in de belangstelling staan ligt het vraagstuk breder. In hoeverre mogen conservatieve levensopvattingen, levensstijlen zich publiekelijk manifesteren? Daar komt voor de moslims het risico van inmenging van totalitaire regimes - die de scheiding van kerk en staat niet kennen - bij en de mogelijke uitbreiding van de politieke variant waarbij men bereid is met geweld 'de zegeningen van de islam' te verbreiden.

De Nederlandse samenleving is gebaseerd op vrijheidsrechten of vrijheid van levensbeschouwelijke overtuiging. Een belangrijk deel van de inrichting van ons maatschappelijk bestel berust op deze principes. De vraag is echter of de principes van de verzuiling die in vroeger tijd positief konden uitwerken en uiteindelijk hebben geleid tot emancipatie, ontwikkeling en bewustwording nu niet leiden tot desintegratie en bestendigen van tegenstellingen. Zal de ruimte die in het verleden heilzaam heeft gewerkt zich nu niet tegen - met name de allochtoene - minderheden keren?⁴

Heeft onze samenleving in haar huidige vorm een antwoord op de multiculturele samenleving met haar risico's van desintegratie, onderliggende conflicten, fricties en spanningen op het gebied van normen en waarden? Wanneer het antwoord ontkennend is, kan het wel eens zijn dat daar een hoge maatschappelijke prijs voor betaald zal moeten worden.

CULTUURVERSCHILLEN

Het is in de loop der jaren duidelijk geworden dat aan een samenleving waarin een baaierd van culturele achtergronden schuilgaat, meer haken en ogen kleven dan uitsluitend sociaal- economische vraagstukken. Cultuurverschillen gaan over datgene wat mensen beweegt, over datgene wat in het leven zinvol is, nastrevenswaardig of juist niet. Cultuurverschillen kunnen het dagelijks leven verrijken - meestal in exotische, folkloristische, culinaire zin - maar ook wel degelijk ontwrichten.

Voorbeelden van spanningsvolle situaties liggen voor het oprapen: jongens die weigeren les te krijgen van een vrouwelijke leerkracht, imams die kwetsende uitspraken doen, meisjes die niet mee mogen doen met schoolzwemmen, leerlingen die niet of te laat op school verschijnen omdat het Ramadan is, en nog veel meer. Steeds

speelt op de achtergrond een bepaalde ethiek mee: wat mag wel, wat moet nooit, wat is goed, wat is verkeerd?

Het gaat voor het overgrote deel om de wijze waarop relaties en verhoudingen worden vormgegeven. Relaties tussen man en vrouw, ouders en kinderen, broers en zussen, leraar en leerling, school en ouders, ondergeschikte en directeur, arts en patiënt, overheid en burgers. In al die relaties spelen diep gewortelde maar over het algemeen onuitgesproken verwachtingspatronen over hoe de ander zich hoort te gedragen een rol.

Dit soort onderliggende spanningen zijn niet oplosbaar met het concept van respect voor culturen. Juist nu de afstand tussen culturen veel groter is dan ooit tevoren en de invloed van deze culturen zich veel krachtiger manifesteert, is het van belang de basiswaarden van onze samenleving scherp in het vizier te hebben en normatieve keuzes te maken. Op het niveau van de rechtsstaat, zeker, maar ook in het gewone leven.

Wanneer we niet bereid zijn helder te formuleren wat wel en wat niet kan, dan zal de multiculturele samenleving worden tot een stuurloos schip dat drijft van incident naar incident en waar de kaders zoek zijn. Onder de vlag van onbeperkte vrijheid gaat dan een verwarrende lading schuil. Want als de imam gebruik maakt van zijn recht op vrijheid van meningsuiting en meldt wat hij van de Westerse wereld vindt, is opeens het huis te klein.

GEDEELDE BASISWAARDEN

Wie daarom de basiswaarden van onze cultuur in kaart wil brengen hoeft niet op nul te beginnen. Weliswaar wordt het leven bepaald door tal van oppervlakkige uitdrukkingsvormen en willekeurige modes, maar er zijn ook diepere, meer constante lagen en stromingen. Dan gaat het in de eerste plaats om waardepatronen. Ook daarin tekenen zich spanningsvelden, tegenstellingen, innerlijke conflicten en tegenstrijdige verlangens af. Maar toch zijn er wel degelijk grondtonen die het (maatschappelijk) leven bepalen: zaken die zo verweven zijn met de culturele identiteit, geworteld in eeuwenoude tradities, dat ze behoren tot de fundamenten van het maatschappelijk bestel.

Wanneer we tegen de achtergrond van een grote instroom van immigranten spreken van de onopgeefbare waarden in de Nederlandse cultuur, is dat geen massieve

stellingname, maar het zoeken naar een nieuwe balans tussen de polen van respect voor eigen identiteit, individuele vrijheid en onderlinge solidariteit met daarin het serieus nemen van zowel persoonlijke verantwoordelijkheid als een verantwoordelijkheid voor de samenleving in haar geheel die past bij de uitdagingen van het huidige tijdsgewricht.

In het document *Diversity within unity* stelt de sociaal filosoof Etzioni dat de gedeelde basiswaarden in iedere samenleving aan verandering onderhevig zijn en dat dit ook in de toekomst het geval zal zijn. Het is daarom volkomen legitiem wanneer minderheden via democratische en sociale processen proberen om veranderingen te bewerkstelligen en om de acceptatie van hun cultuur te bevorderen.⁵

In dit alles komt het erop aan dat de basiswaarden en instituties die horen tot het wezen van de samenleving worden gerespecteerd en dat immigranten zich met die waarden vereenzelvigen. Het rechtssstelsel, de democratische instituties zijn geen willekeurige opties, maar verplichtende kaders voor iedere burger.⁶ Het behoeft geen betoog dat hier meer in het geding is dan de regels volgen en doen wat niet verboden is. De samenhang en identiteit van een samenleving is niet iets wat door de overheid of politiek van bovenaf is opgelegd. De identificatie met de (grondslagen van de) sociale rechtsstaat gaat niet uitputtend op in het naleven van de wet- en regelgeving die voorhanden is. Deze komt - als het goed is - van binnenuit. Zij ontwikkelt zich door opvoeding, betrokkenheid bij het algemeen belang, gedeelde waarden, een gedeelde geschiedenis, taal, gezamenlijk beleefde hoogten en dieptepunten, publieke instellingen, opiniërende programma's en openbare discussies in kranten en tijdschriften over vraagstukken die de samenleving betreffen.⁷

Wanneer we het hebben over onopgeefbare waarden dan hebben we het in de eerste plaats over waarden die het soms ook onzichtbare maar wel degelijk aanwezige onderliggende draagvlak vormen van de democratische rechtstaat. Waarden die hun oorsprong vooral vinden in het Griekse denken en de joods-christelijke traditie en die voor een belangrijk deel in de Grondwet tot uitdrukking komen.

Kern waar het in deze culturele waarden om gaat is dat de mens wordt beschouwd als een kostbaar en uniek

wezen, drager van een eigen, persoonlijke verantwoordelijkheid, met een eigen levensbestemming. Daaruit vloeit voort dat hij of zij het recht heeft op ontplooiing, op het laten horen van zijn stem. Dat hij of zij recht heeft om te leven volgens eigen, innerlijke overtuiging, om serieus te worden genomen in rechten en plichten, met een morele ruimte voor eigen keuzen, voor vallen en opstaan, voor tegendraadsheid, voor controverses en pluriformiteit, et cetera. De Nederlandse Grondwet en de Europese Conventie, brengen deze waarden elk op een eigen manier tot uitdrukking, maar daarin zijn zij - gelukkig - niet uniek: het in zekere zin overkoepelende document van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens steunt op deze waarden.

De scheiding van kerk en staat zoals deze in de loop der eeuwen is gegroeid, berust op het inzicht en de pijnlijke ervaring dat het samenvallen van beide machten alras leidt tot ongebreidelde overheersing en totalitaire systemen. Het onderscheiden van machten is niet alleen aan de orde wanneer het gaat om de verhouding tussen kerk en staat. Tot de kern van het rechtsstaatidee behoort eveneens de scheiding en het evenwicht tussen de rechterlijke macht, de uitvoerende en de wetgevende macht. Lessen uit de geschiedenis leren dat een te grote machtsopieping wanbestuur, corruptie, willekeur, machtsmisbruik in de hand werkt.

Relatief nieuw, maar zeker niet opgeefbaar is de gelijkwaardigheid van man en vrouw. Die gelijkwaardigheid komt tot uitdrukking in het familierecht (geen polygamie, in beginsel gelijke aanspraken op het gezamenlijke inkomen et cetera). Onacceptabel is de idee dat een vrouw voor de rechtbank niet wordt gehoord omdat ze vrouw is, lager wordt betaald voor hetzelfde werk, gedwongen wordt kleding te dragen die ze niet wil, strafeloos kan worden uitgehuwelijkt et cetera.

Het respect voor de waardigheid van de mens leidt tot de erkenning dat vrijheid een groot goed is. Vrijheidsrechten zijn essentieel: niet alleen in termen van gewetensvrijheid, maar ook in die zin dat eigen opvattingen institutioneel vorm gegeven kunnen worden in het maatschappelijk leven: eigen organisaties op terreinen van religie, levensbeschouwelijk, politiek, cultuur et cetera. Mensen moeten op grond van eigen inzichten kunnen veranderen van religie, van opvattingen, scholen et cetera.

De vrijheid kent echter wel haar eigen oriëntaties. Zij is een vrijheid in verantwoordelijkheid. Naastenliefde en betrokkenheid op anderen, het belang van rechtvaardige verhoudingen horen daarbij en liggen onder het sociale stelsel.

Het strafrecht dient humaner te zijn. Noties van vergelding mogen daaraan geen afbreuk doen. Straffen zijn ook bedoeld om te verbeteren: resocialisatie moet een belangrijk perspectief zijn en blijven. De fysieke integriteit van mensen is een kerngegeven van de rechtsstaat.

Juist deze waarden maken het niet opgeefbaar dat iedere minderheidsgroep in onze samenleving vrij is om te leven volgens eigen religieuze of levensbeschouwelijke opvattingen. Vaak wordt er dan aan toegevoegd dat dit kan, zolang de waarden gewoonten en instellingen niet in conflict komen met de basiswaarden van de samenleving. Toch schiet een benadering die als hoogste oriëntatie het 'niet-schaden-beginsel' kent zwaar tekort. In een rechtsstaat gaat het om meer dan de ander niet voor de voeten lopen. Een integratiebeleid richt zich juist op het creëren van de voorwaarden voor (kritische) identificatie met de cultuur en waarden van de rechtsstaat. De rechtsstaat is meer dan een verzameling losse en vrije individuen of groepen. De rechtsgemeenschap is het aan zichzelf en haar inwoners verplicht om die waarden uit te dragen, de culturele grondslagen te benoemen en over te dragen.

Kortom deze basiswaarden geven kaders: een begrensde vrijheid. Deze grondkeuze heeft consequenties voor de politieke lijn. Wie de multiculturele samenleving een dienst wil bewijzen doet dat niet in de eerste plaats door rechten af te nemen of in te perken, maar door plichten, verantwoordelijkheden helder te formuleren en deze ook te handhaven.

WAT BETEKENT DIT CONCREET ?

Zonder uitpuutend in te gaan op details en de aanspraak op volledigheid te maken, kunnen we vanuit deze basiswaarden een aantal lijnen scherper uitzetten en een aantal vraagstukken benoemen

Onderwijs aan nieuwkomers

Een groot deel van de immigranten zijn mensen die komen in het kader van gezinsvorming of hereniging. Via de WIN (Wet Inburgering Nieuwkomers) zijn nieuw-

komers verplicht in te burgeren. Een groot deel (20%, bij nieuwkomers) haakt af, bij taal haalt slechts 55 % van degenen die deelneemt aan de toets het streef(!)niveau. Wat we hier signaleren is een overheid die weigert - broodnodige - eisen te stellen tot schade van alle partijen (individuele, samenleving, werkgevers, scholen).

Mensen - mannen en vrouwen - verdienen in onze samenleving een eerlijke kans. Het is daarom van belang dat zij begrip krijgen van de samenleving zoals deze is georganiseerd en de principes waarop ze is gebaseerd. Dat is meer dan de weg weten bij sociale instanties. Niet voor niets zijn kinderen tot hun zestiende jaar leerplichtig, pas dan hebben ze in de ogen van de wetgever voldoende tijd gehad de vaardigheden op te doen die nodig zijn adequaat te functioneren. Daar steekt een luttele 600 uur onderwijs zonder serieuze toetsing voor nieuwkomers mager bij af. Daarom is het zaak dat de nieuwkomers worden verplicht Nederlands, geschiedenis, kennis van de maatschappij te verwerven op een veel hoger niveau dan tot op heden wordt gevraagd. Daarbij dienen de toetsen geen streefniveaus te weerspiegelen maar serieuze examens te zijn met een resultaatsverplichting. Wie daaraan niet voldoet hoort tegen financiële en juridische sancties op te lopen die ook worden opgelegd.

Onderwijsachterstandenbeleid

Wie kennis neemt van de voornemens in het onderwijsachterstandenbeleid zal verheugd constateren dat het niet aan goede bedoelingen ontbreekt; een sterk accent op het wegwerken van de taalachterstanden van kinderen uit allochtone gezinnen waar thuis geen Nederlands wordt gesproken. Veel investeringen in leidsters van peuterspeelzalen, uitbreiding van mogelijkheden voor voorschoolse educatie voor kinderen, het stimuleren van ouders tot deelname aan cursussen. Een beleid dat is gebaseerd op voorwaarden scheppen, stimuleren, uitnodigen, overreden, nog eens aanbellen, weer eens uitleggen. Dat stadium is echter een gepasseerd station. Achterstanden in het onderwijs zijn hardnekkig en fnuikend voor alle partijen. Beter is om alle kinderen van wie de ouders geen Nederlands spreken vanaf tweeënehalf jaar leerplichtig te maken voor een aantal uren per week. Hierbij hoort een goed signaleringssysteem en de bereidheid aan deze wettelijke maatregel serieus de hand te houden.

Terughoudendheid bij richtingvrij plannen en een grotere onderwijsinhoudelijke vrije ruimte

Het stelsel van openbaar en bijzonder onderwijs heeft goed kunnen functioneren door de hoge graad van gemeenschappelijkheid: een gemeenschappelijkheid die in hoge mate vanzelfsprekend was. De richtingen zijn breed en open; bijzonder onderwijs is niet uitgedraaid op sektarisme.

De ideeën over richtingvrije planning (en de stichting van steeds bijzonderder scholen gedurende de afgelopen tien jaar) roepen het risico op dat die gemeenschappelijkheid - verscheidenheid binnen de eenheid van de Nederlandse samenleving - erodeert. Voornemens tot richtingvrij plannen ogen uiteraard als de ultieme realisering van artikel 23.

De vraag moet echter onder ogen worden gezien of voorstellen tot richtingvrij plannen niet een brug te ver is en aanmoedigen tot segregatie. Bijzonder onderwijs zal alleen houdbaar zijn, als het over het geheel genomen bijzonder is met behoud van gemeenschappelijkheid. Soortgelijke vragen doen zich voor rond de onderwijsinhoudelijke vrije ruimte. In hoeverre kan daarbij sprake zijn van een schoolspecifiek curriculum dat de gemeenschappelijkheid van het onderwijs aantast en blokkerend werkt op de integratie van culturele minderheden?

Onderzoek naar de staat van de emancipatie

Cruciaal voor het welslagen van integratie van minderheden is de positie van de moeder in het gezin. Waar de moeder voornamelijk binnenshuis verblijft, weinig kennis heeft van de haar omringende wereld, niet in staat is opvoedingsinzichten te benutten, zal ze minder goed in staat zijn haar kinderen goed te begeleiden tijdens hun schoolperiode. Een sterke samenleving hangt voor een belangrijk deel af van de manier waarop vrouwen zich kunnen ontplooiën en balans weten te vinden tussen eisen van binnenwereld en buitenwereld. De tijd lijkt rijp voor een gedegen onderzoek naar de positie van de vrouw in Nederland: de moeder die tussen gezin en werk door moet zien te laveren, maar ook de vrouwen en meisjes in traditionele allochtone gezinnen. Wie de gelijkwaardigheid van man en vrouw serieus neemt, moet ook willen weten hoe het nu eigenlijk gaat met die duitzenden - vaak heel jonge - vrouwen die jaarlijks naar ons

land komen om te trouwen met een partner die hier al jaren woont, leeft en werkt.

CONCLUSIE

Met de nieuwe situatie van een groot aantal immigranten vanuit de meest uiteenlopende culturele achtergronden is het van belang de basiswaarden van de samenleving opnieuw te formuleren. Deze geven het kader dan waarbinnen zowel de vrijheid van mensen en levensbeschouwelijke stromingen in hoge mate wordt gerespecteerd, als een aantal verantwoordelijkheden en plichten worden geformuleerd. Het zal tijd, geld, inzet en inspanning kosten om op een meer verplichtende wijze vorm te geven aan de integratie van minderheden in onze samenleving. Kwaliteit is niet op een koopje verkrijgbaar. Maar als het lukt om een verantwoord antwoord te geven op de multiculturele samenleving, zal dat veel pijn in de toekomst verlichten en veel goeds opleveren.

NOTEN

1. A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het kopersgeld van de Gouden eeuw*, 1996 Amsterdam, pp. 44-46.
2. Ibidem, pp. 52, 53.
3. CBS, *Allochtonen in Nederland 2001*, Den Haag, 2001.
4. Vergelijk: R. Koopmans, 'Zachte heemeesters.... Een vergelijking van de resultaten van het Nederlandse en Duitse integratiebeleid en wat de WRR daaruit niet concludeert', in: *Migrantenstudies*, tijdschrift voor Migratie- en Etnische Studies, 2002, jaargang 18, nr. 2.
5. A. Etzioni, *Diversity within Unity*, 2001 pp. 3, 4.
6. Ibidem.
7. Vergelijk Ibidem.

Drs. P. van der Burg is medewerker van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

ISLAM, CHRISTENDOM EN DE PRINCIPES VAN DE DEMOCRATISCHE RECHTSSTAAT

MARK VAN DE VELDE

De religieuze veelkleurigheid van de Nederlandse samenleving zorgt in een aantal opzichten voor problemen. Een van de meest weerbarstige en gevoelige kwesties is de vrijheid van godsdienst. Hoe ver mogen gelovigen gaan in het beoefenen van hun godsdienst? Welke grenzen mogen niet overschreden worden? Er zijn inmiddels talloze incidenten geweest die de frictie tussen het non-discriminatiebeginsel en de vrijheid van godsdienst hebben laten zien. Zulke voorvallen beperkten zich vaak tot christelijke politici die afwijkende meningen over homoseksualiteit verkondigden, besturen van reformatorische scholen die homoseksuele leraren weigerden, de SGP en haar vrouwenstandpunt, enzovoorts. Sinds de komst van grote aantallen moslims naar ons land spelen de imams een prominente rol in zulke controverses. Zij doen uitspraken die soms niet veel afwijken van orthodox-christelijke standpunten, maar in andere gevallen heel ver gaan, zoals de oproep tot jihad, het bidden tot Allah om de vernietiging van ongelovigen, en het aanbevelen van het slaan van vrouwen in bepaalde gevallen.

Wanneer aan zulke oproepen gehoor wordt gegeven, ontstaan praktijken die niet te tolereren zijn. Daarom is de vraag van belang of de islam eenzelfde ontwikkeling zou kunnen doormaken als het christendom in Europa. Is het mogelijk dat de islam zich in liberale, dus in niet-fundamentalistische richting ontwikkelt, zodat essentiële Nederlandse normen en waarden ook door moslims in ere worden gehouden? Om die vraag te kunnen beantwoorden is het uiteraard eerst noodzakelijk deze normen en waarden te definiëren.

Dat was, in kort bestek, het onderwerp van discussie op de parallelsessie van de Teldersstichting die op 12 april dit jaar werd gehouden. Vanuit christen-democratische, sociaal-democratische en liberale hoek werd getracht de grenzen van de Nederlandse tolerantie aan te geven. Anders gezegd, welke waarden zijn ononderhandelbaar en hoe verhouden die zich tot de vrijheden waar gelovigen grondwettelijk recht op hebben? Dit artikel concentreert zich met name op de christen-democratische inbreng in deze discussie, omdat het interessant is te zien of aan de hand van de geschiedenis van de christelijke politiek in Nederland iets te zeggen valt over de toekomstige verhouding tussen het islamitische geloof en de Nederlandse overheid en samenleving.

DE ONONDERHANDELBARE PRINCIPES VAN DE DEMOCRATISCHE RECHTSSTAAT

Mevrouw Van der Burg - medewerkster van het wetenschappelijk instituut voor het CDA - formuleerde tijdens de sessie, en tevens in dit nummer van *Liberaal Reveil*, een aantal algemene basisprincipes, die zo fundamenteel zijn dat ze als 'onopgeefbaar' moeten worden beschouwd en dus ook door moslims dienen te worden nageleefd. Deze principes zijn:

- respect voor de waarde van de mens en van menselijk leven in vrijheid en verantwoordelijkheid;
- respect voor de eigen levensbeschouwelijke overtuiging en het recht dienovereenkomstig te leven;
- gelijkwaardigheid van man en vrouw;
- scheiding van kerk en staat.

Dit zijn volgens haar de door de christen-democratie geformuleerde grenzen van de Nederlandse tolerantie, die niet overschreden mogen worden. Het nut van deze waarden vond onder de deelnemers aan de sessie veel weerklank en de hoop was dat de islam zich zo zal ontwikkelen dat zijn aanhangers deze waarden ook zullen onderschrijven. Op het eerste gezicht lijken ze namelijk exemplarisch voor het verschil tussen christendom en islam.

In dit artikel wil ik duidelijk maken dat die indruk onjuist is. De vier basiswaarden zijn ten principale anti-christelijk, en het is alleen aan de verwatering van het Nederlandse christendom te danken dat ze ook door het CDA van harte onderschreven worden. De oplossing voor integratievraagstukken die met de islam te maken hebben, moet dus niet worden gezocht in varianten van de islam zelf, maar in de secularisatie van zijn aanhangers, net zoals dat met de christenen is gebeurd.

Ook liberalen kunnen zich zeer wel vinden in de bovenstaande vier punten. Dat is niet zo vreemd als wordt bedacht dat het hier bij uitstek liberale, of desnoods sociaal-democratische waarden betreft. Het is echter opvallend dat ze worden bepleit door iemand die uit een geheel andere politiek stroming voortkomt. Wat is er van de christen-democratie geworden als zij de pijlers van onze samenleving niet meer zoekt in de bron van haar eigen gedachtegoed, de bijbel, maar in de erfenis van de Franse Revolutie? De voormannen van de christen-democratie hebben de denkbeelden van de Franse Revolutie altijd krachtig verworpen. De eerste moderne politieke partij van Nederland had dit verzet nota bene in haar naam opgenomen: de Antirevolutionaire Partij. Een revolutionair principe als de vrije en verantwoordelijke mens lijkt evenwel zo uit het liberale vocabulaire te zijn overgenomen. Deze nieuwe visie op de mens betekent het einde van de door dr. Abraham Kuyper - oprichter van de ARP - gehanteerde antithese. Vrije en verantwoordelijke mensen beschikken over een vrije wil en het vermogen voor het goede of voor het kwade te kiezen. Zij herkennen zich niet meer in de woorden van Paulus: 'Want het goede dat ik wil, doe ik niet, maar het kwade, dat ik niet wil, dat doe ik.'¹

Veranderende inzichten, ook van christelijke politici, betekenen niet per definitie dat vroegere vertegenwoor-

digers van politieke stromingen ongelijk hadden, of dat de huidige vertolkers hun wortels verwaarlozen. Alles moet in zijn tijd worden gezien. Ook het liberalisme en de sociaal-democratie hebben verandering ondergaan. Maar waar moet het heen met de christen-democratie als de oerbron die eeuwenlang als onfeilbaar is beschouwd en als richtsnoer voor het politiek handelen diende, wordt veronachtzaamd?

SCHEIDING VAN KERK EN STAAT EN DE ROL VAN DE OVERHEID

Dat kerk en staat elk een eigen domein hebben en zich in principe niet met elkaar bemoeien, is een groot goed. Maar, dat juist het CDA zoveel waarde hecht aan de scheiding tussen kerk en staat is exemplarisch voor de vergaande secularisatie van de christen-democratie. Toegegeven, de Nederlandse christen-democratie heeft zich nooit sterk gemaakt voor een staatskerk. Maar dat was eerder uit zelfbescherming dan dat daar een op de bijbel gefundeerde opvatting achterstak; de van de Hervormde Kerk afgescheiden gereformeerden hadden immers weinig te verwachten van een staatskerk. Wie de aangedragen argumenten bestudeert, zal namelijk merken dat het gereformeerde pleidooi voor de scheiding vooral is ingegeven uit angst voor de overheersing van de kerk door de staat.² Groen van Prinsterer, die zichzelf expliciet anti-revolutionair noemde, pleit in zijn *Ongeloof en revolutie* voor de vereniging van kerk en staat. 'De Souverein is de stedehouder Gods; derhalve gehouden God te belijden, openlijk te vereren en te dienen, anderen tot uitoefening van den godsdienst behulpzaam te zijn, en, zo ver zijn rechtmatig gezag strekt, de wet van God tot richtsnoer zijner daden en verordeningen te stellen. Dus vereniging van Kerk en Staat.'³

Is de scheiding tussen kerk en staat met de hand op de bijbel te verantwoorden? Het antwoord is ontken-nend. Ook het verwerpen van de Nederlandse Geloofs-belijdenis, en van artikel 36 in het bijzonder, leidt niet automatisch tot de scheiding van kerk en staat.⁴ De belijdenis zelf is namelijk gebaseerd op de bijbel.⁵ De steun van katholieke zijde voor de scheiding is eveneens op-merkelijk. Waarschijnlijk speelt hier de onvrijwillige ondergeschikte rol van de katholieken in Nederland na de Tachtigjarige Oorlog een rol. Katholieken ondervon-

den toen aan den lijve dat het niet altijd prettig wonen is in land waar de overheid heeft gekozen voor een bepaalde godsdienstige overtuiging. Van oorsprong ziet het katholicisme staat en kerk wel degelijk als één geheel. Geen enkele godsdienst heeft zo lang en zo indringend invloed gehad op de staat. Pas in 1534, toen Hendrik VIII de Anglicaanse Kerk stichtte uit onvrede over de pauselijke bemoeienis met zijn liefdesleven, vertoonde het pact tussen wereldlijke en geestelijke overheden een eerste serieuze breuk. Nog veel desastreuzer zou het zaad der Reformatie zijn, dat rond die tijd door onder andere Luther werd gezaaid.

Mochten christen-democraten op bepaalde gronden toch komen tot de scheiding van kerk en staat, dan betekent dat geenszins dat de overheid neutraal, en dus in feite onverschillig moet staan tegenover de in het land beleden godsdiensten. Dat realiseerden de grondleggers van de christen-democratie zich terdege. Het is interessant te zien welke visie zij hadden op de roeping van de overheid en de relatie tussen kerk en staat. Artikel 5 van *Ons Program* van Kuiper spreekt zich uit over de taken van de overheid. Een paar elementen daaruit zijn van belang. De overheid dient:

- Gods naam te erkennen in haar openbare optreden;
- alle kerken en alle burgers (..) te behandelen op voet van gelijkheid;
- zich te onthouden van maatregelen, welke beogen de godsdienstige ontwikkeling van de natie in een bepaalde richting te dwingen, aangezien zij daartoe onbevoegd is;
- voorts in het algemeen zoveel als binnen haar bevoegdheid ligt te bevorderen, dat het volk leeft naar de eis van Gods Wet.⁶

De genoemde punten uit *Ons Program* zijn in zekere zin onderling tegenstrijdig. Er bestaat spanning tussen de vrijheid van godsdienst en de roeping van de overheid om zichzelf én haar onderdanen op te roepen tot het naleven van Gods wet. Mag een overheid die zelf uitdrukkelijk de naam van God hoog wil houden, toestaan dat die naam door anderen gelasterd wordt? In ieder geval staat vast dat een overheid met zo'n roeping onder geen beding neutraal kan zijn.⁷ Het volgende citaat van ARP-zijde is daar heel helder over: 'Door halve vrienden wordt nog steeds de onwaarheid verbreid, dat zij [artikel 5, MV]

voór die neutrale staat is. (..) De gedachte van de neutrale staat vloeit voort uit de grondbeginselen van de revolutie. (..) Zij meent, dat de mens zelf bij het licht der rede de laatste gronden van zijn beslissingen moet kunnen vinden.'⁸ De laatste zin zegt voldoende over het antirevolutionaire vertrouwen in de vrije en verantwoordelijke mens.

Vandaag is er nog bar weinig over van Kuipers taakstelling van de overheid. Wie het nieuwste boek van premier Balkenende leest - volgens het voorwoord een 'vernieuwend politiek program voor de samenleving' - kan de gapende kloof met *Ons Program* niet ontgaan. Voor iemand die zo'n vooraanstaande rol speelt in het formuleren van het CDA-gedachtegoed, is de oogst zeer mager. De uitgangspunten van de christen-democratie worden nu vervat in woorden als 'bezieling', 'visie', 'gemeenschapszin', 'betrokkenheid' en 'bevlogenheid' waarin ten diepste de mens centraal staat. Deze en andere christen-democratische waarden en idealen passen precies op een halve pagina van het verkiezingsprogramma.⁹ Het CDA heeft de neutrale overheid weliswaar niet omarmd, maar veel meer dan een moraliserende overheid kon ook de toenmalige CDA-voorman Jaap de Hoop Scheffer niet bij een niet-neutrale overheid bedenken.¹⁰ Hij bevindt zich in gezelschap van een groeiend aantal liberalen met die opvatting.

Niet-gelovigen verdedigen de scheiding tussen kerk en staat vaak met het argument dat godsdienst een privézaak is. Oud-minister Van Boxtel van Grotesteden- en Integratiebeleid maakte bijvoorbeeld die opmerking, wat wijst op een volkomen gebrek aan inzicht zijnerzijds in hoe gelovigen verwacht worden te functioneren in de maatschappij. Het authentieke christendom vraagt van gelovigen dat ze, ook in niet-theocratische landen, in het publieke domein van zich laten horen. Dat kan problemen geven. Wat doen we als er op bijzondere scholen dingen worden geleerd die onverzoenbaar zijn met onze Westerse normen? Hoe ver mag iemand gaan in het veroordelen van homoseksualiteit? Voor we ons een oordeel vormen over de islam en het islamitisch onderwijs is het goed te bedenken dat ook op reformatorische scholen visies worden uitgedragen die strijdig zijn met liberale normen. Het hebben van een homofiel karakter wordt bijvoorbeeld nog niet als schuld gerekend, maar het prak-

tiseren van homoseksualiteit wel. Homoseksualiteit wordt op zijn best beschouwd als een beproeving van God en de getroffene dient die beproeving te doorstaan. Is hij daartoe niet in staat, dan is hij schuldig.

Dat godsdienstige overtuigingen doorwerken in het publieke domein betekent niet dat gelovigen zich naar eigen goeddunken mogen onttrekken aan de regelgeving van een overheid die hen niet aanstaat. 'Geef dan den keizer, dat des keizers is, en Gode, dat Gods is,' aldus Jezus.¹¹ Gehoorzaamheid aan de overheid is geboden, op één uitzondering na: wetten van de overheid die in strijd zijn met Gods Woord mogen niet worden nageleefd. Een goed voorbeeld biedt het bijbelboek Daniël. Daniël en zijn vrienden - gelovige joden die als ballingen in een volstrekt onchristelijk land woonden, namelijk in het Babel van de goddeloze koning Nebukadnezar - vervulden zeer belangrijke functies en hadden nauw contact met de koning. Maar toen de koning een afgodsbeeld had laten maken en hen beval dat te aanbidden, weigerden zij dat, omdat zij God meer wilden dienen dan de koning.¹²

DE LEIDRAAD VOOR DE OVERHEID

Het kenmerkende verschil tussen christelijke politici en 'anderen' is dat de eersten lange tijd hebben geclaimd zich te baseren op onfeilbare bronnen. In de politieke praktijk blijkt dat echter niet veel meer te betekenen. Toch staat er in artikel 1 en 2 van het CDA-beginselprogramma: 'Het CDA aanvaardt het Bijbels getuigenis van Gods beloften, daden en geboden als van beslissende betekenis voor mens, maatschappij en overheid. Het richt zich daarnaar met de intentie steeds te zoeken naar de betekenis van het Evangelie voor het politieke handelen. In antwoord op de oproep van de Bijbel krijgt de politieke overtuiging van het CDA gestalte. De voortdurende toetsing aan de Bijbel is het kenmerk van die politieke overtuiging. Die politieke overtuiging is het samenbindend element waarop een ieder in het CDA aanspreekbaar is.' Dat laatste wil ik van harte doen. Want in het huidige CDA worden getuigenissen als hierboven niet meer gehoord.

De bijbel is niet langer een voortdurende toetssteen, maar is gereduceerd tot één van de culturele inspiratiebronnen, waardoor moeilijk kan worden volgehouden dat de bijbel nog langer als onfeilbare gids dient. Als christendemocraat kom je dan in een lastig parket. Welke

bijbelse opdrachten moet je wel uitvoeren en welke niet; wat is in de praktijk het selectie criterium? Het antwoord hierop verklaart ten eerste de ondergang van de christen-democratie als ideologie, en ten tweede het overleven van het CDA als partij: sociaal-democratische en liberale criteria. De eisen die de christen-democratie vandaag stelt aan het overheidsbeleid zijn in de kern niet anders dan die van de twee andere dominante stromingen. Ook de gronden waarop deze eisen zijn gestoeld, zijn vrijwel identiek, getuige het boek *Anders en beter*, en dat is vaak onnodig. Bijvoorbeeld sociale politiek is op bijbelse gronden uitstekend te verdedigen, en de op die gronden van de mens gevraagde generositeit zal menigeen verbazen.¹³ Ook voor een humaan asielbeleid biedt de bijbel voldoende aanknopingspunten.¹⁴ Anderzijds zijn er ook bijbelse opvattingen aangaande bijvoorbeeld homoseksualiteit, of de rol van de vrouw en de verhouding tussen man en vrouw, die veel eigentijdse christen-democraten niet meer delen, laat staan dat zij zich ervoor beijveren die opvattingen actief in het politieke en publieke domein uit te dragen.¹⁵

Daarmee is de bijbel een vergaarbak geworden waaruit men naar believen 'inspiratie' opdoet, een reli-rommelmarkt waar de bezoeker alleen koopt wat hem aanstaat. Deze praktijk is door het Woord zelf uitdrukkelijk verboden: 'Want ik betuig aan een iegelijk, die de woorden der profetie dezes boeks hoort: Indien iemand tot deze dingen toedoet, God zal hem toedoen de plagen, die in dit boek geschreven zijn. En indien iemand afdoet van de woorden des boeks dezer profetie, God zal zijn deel afdoen uit het boek des levens, en uit de heilige stad, en uit hetgeen in dit boek geschreven is.'¹⁶ Deze tekst was het eerste slachtoffer van de moderne bijbellezers.

Maar wat is dan wel bron waaruit de moderne christen-democratische overheid put; wat is de leidraad voor haar handelen? De overheid dient, aldus Balkenende, normen en waarden te beschermen en te bevorderen, want dat zijn onze 'culturele bronnen'.¹⁷ Het CDA-verkiezingsprogramma voor de periode 2002-2006 ademt dezelfde geest. De woorden 'God' en 'bijbel' komen elk exact nul keer voor, wat betekent dat elke verwijzing naar de oerbron van de christen-democratie ontbreekt. In christen-democratische kring klonk al eerder kritiek op het gebrek aan ideologische inhoud. Professor Klapwijk

werd na het verschijnen van het *Program van uitgangspunten* in 1980 uitgenodigd zijn licht over het program te laten schijnen. '[I]k heb steeds voor ogen hoe heel wat christen-democratische partijen in onze eeuw hebben afgehaakt in de poging om de grondslag en uitgangspunten van christelijke politiek vanuit een eigen, christelijke visie op de samenleving te formuleren. Gekoesterd worden nog slechts overgeleverde, christelijke of humanitaire normen en waarden. (...) Het geschermd met een viertal beginselen [gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap, MV] zal een achterhoedegevecht blijken te zijn, indien zulke beginselen niet voortdurend gevuld worden vanuit een bijbels georiënteerde, normatieve visie op de samenleving als geheel.'¹⁸ En verder: 'In een beginselprogram moeten geen wazige waarden worden opgesomd, maar visies worden geprofileerd. Het begin van een beginsel is een overtuiging.'¹⁹

De door Balkenende aangehaalde normen en waarden worden in veel gevallen ook door liberalen onderschreven, waarin christen-democraten aanleiding zien de liberalen ervan te beschuldigen dat zij de moraal buiten hun eigen filosofie te zoeken. Schijnbaar kunnen ook liberalen niet buiten de waarden en normen die door religies worden aangereikt, maar in de geïndividualiseerde mens ontbreken. Die bewering is niet terecht. Uiteindelijk zijn alle religies de neerslag van menselijk denken. God bestaat bij de gratie van de mensheid, en de goede eigenschappen die Hem worden toegedicht ook. Daarom kunnen liberalen zeggen dat universele normen en waarden door de mens geformuleerd zijn en dat naleving daarvan mag worden afgedwongen, te meer daar ze de essentieel zijn voor de liberale vrijheid.

SECULARISATIE ALS OPLOSSING

De ontwikkeling van het christelijke denken overziend, kom ik tot de conclusie dat we de hoop op een gematigde islam niet moeten stellen op de islam zelf. Het is wenselijk dat haar aanhangers dezelfde ontwikkeling doormaken als veel christenen hebben gedaan, namelijk secularisatie, bijvoorbeeld in de gedaante van de Verlichting naar Europees model. Die had niet alleen een matigende invloed op de godsdienst, maar zorgde op tal van terreinen, waaronder de wetenschap, voor doorbraken, iets waar de islamitische wereld zeer mee gebaat zal zijn.

Want slechts het anders interpreteren van sommige teksten, of ze nu uit de bijbel of uit de koran komen, biedt geen oplossing. Werkelijke vooruitgang wordt pas geboekt op het moment dat de gelovigen controversiële teksten naast zich neer leggen, met de mond belijden dat God of Allah onveranderlijk is, maar het met Zijn woord niet meer zo nauw nemen. We moeten elkaar namelijk niet wijsmaken dat orthodoxe ideeën over de relatie man-vrouw en homoseksualiteit voortkomen uit een bepaalde, subjectieve lezing van de bijbel of de koran.²⁰ Homoseksualiteit wordt door Paulus onomwonden omschreven als een 'schandelijkheid' die niet onbestraft zal blijven.²¹ Ook wanneer het gaat over de ondergeschikte positie van de vrouw wordt regelmatig gezegd: 'Dat is slechts één interpretatie.' Als we eerlijk zijn, moeten we constateren dat het hier helemaal geen kwestie van interpretatie is. Er valt over sommige bijbelpassages genoeg discussie te voeren, maar niet als de rol van de vrouw ter sprake komt. De vrouw is onderworpen aan de man, staat onder de man, is een afspiegeling van de man, enzovoort.²² Er is wel gesuggereerd dat deze vermaningen, die overwegend afkomstig zijn van de apostel Paulus, uitsluitend betrekking zouden hebben op de gemeente waaraan hij de desbetreffende brief stuurde. De vermaningen zijn echter in algemene termen geformuleerd en verwijzen naar de Wet en het Woord, die naar hun aard universeel en onveranderlijk zijn.

Het bovenstaande is niet bedoeld om de christen-democraten de les te lezen, maar om duidelijk te maken dat alleen vergaande secularisatie of verlichting iets kan veranderen aan islamitische opvattingen over de rol van de vrouw en de verhouding tussen kerk en staat. Van varianten binnen de godsdienst als zodanig hebben we weinig te verwachten. Zoals de schrijver van Marokkaanse afkomst Hafid Bouazza schreef: 'Wat Nederland nodig heeft zijn afvalligen, kettters, vrijdenkers. Met andere woorden, volgers van de ratio.'²³ En: 'Vlekkeloos Nederlands sprekende "hoofdhoekjes" hebben Nederland doen geloven dat man en vrouw voor de islam gelijk zijn, hetgeen een leugen is.'²⁴

Ik heb de Koran erop nageslagen en het staat er echt: 'Mannen zijn voorgoden over de vrouwen omdat Allah de enen boven de anderen heeft doen uitmunten en omdat zij van hun rijkdommen besteden. Deugdzaame vrouwen

zijn dus zij, die gehoorzaam zijn en heimelijk bewaren, hetgeen Allah onder haar hoede heeft gesteld. En degenen, van wie gij ongehoorzaamheid vreest, wijst haar terecht en laat haar in haar bedden alleen en tuchtigt haar. Als zij u dan daarna gehoorzamen, zoekt geen weg tegen haar. Waarlijk, Allah is Verheven, Groot.²⁵ Daarom geloof ik, in tegenstelling tot Connie Aarsbergen die in dit nummer hetzelfde thema aansnijdt, niet in een liberale variant van de islam. Het is overigens opvallend dat zij de vraag of de islam de mogelijkheid biedt tot ontwikkeling van een liberale variant, probeert te beantwoorden met voorbeelden van liberale *islamieten*, die weten dat ze in Nederland meer rechten genieten dan in Marokko of Turkije. De vraag of de islam als leer liberaal kan zijn, laat zij liggen. Omdat ik vrees dat het antwoord hierop ontkennend is, vestig ik alle hoop op de moslims voor wie het leven sterker dan de leer zal blijken te zijn, op moslims die Allah nog slechts lippendienst bewijzen. Kortom, op de moslims die Bouazza noemde. Want dat Nederland geen fundamentalistische christelijke natie is, is primair het gevolg van het slag christenen dat hier woont, en niet van het christendom als zodanig.

CONCLUSIE: GOD EN DE CHRISTEN-DEMOCRATIE ZIJN DOOD. LEVE HET CDA!

De toekomst van het CDA lijkt er na de verkiezingen heel wat rooskleuriger uit te zien dan menigeneen na de verkiezingen van 1994 en 1998 voor mogelijk hield; het geloof in de vitaliteit van het christelijk-sociaal denken is groot. Als ik zeg dat de overwinning van het CDA niet is wat het lijkt, kan mij gemakkelijk afgunst verweten worden. Het zij zo. Ik durf de stelling aan dat er op de lange termijn geen toekomst is voor de christen-democratie als ideologie. Geen nieuws overigens; het CDA heeft zich dat allang gerealiseerd: om de kiezer binnen te houden, moest God overboord. Daarmee is het CDA - enigszins gechargeerd - een D66 van formaat geworden, een redelijk alternatief, een grotendeels van haar wortels ontdane partij.²⁶ Want het christen-democratische gedachtegoed zal de mensen die op 15 mei op Balkenende stemden weinig hebben gezegd. Onder jongeren zorgen echte CDA-thema's als gespreide verantwoordelijkheid, soevereiniteit in eigen kring of zelfregulering, en de verantwoordelijke samenleving vermoedelijk slechts voor opgetrokken wenkbrau-

wen. Het CDA heeft - heel verdienstelijk en met inzet - meegelift op het algemene onbehagen over Paars.

Het gevolg van deze ontideologisering is dat de Nederlandse politieke partijen tussen wat meer en wat minder liberaal schommelen. De triomf van het liberalisme kan voor de VVD echter op een Pyrrusoverwinning uitdraaien. Zijn wij nog te onderscheiden van het CDA en de PvdA? In filosofisch opzicht natuurlijk wel. Het is niet waarschijnlijk dat anderen zich het gedachtegoed van Locke, Bentham of Mill zullen toe-eigenen, maar in de politiek van alledag zal het voor liberalen moeilijk zijn een geheel eigen geluid te laten horen. Het formuleren van een karakteristiek liberale boodschap in een grotendeels liberale maatschappij is daarmee een kerntaak geworden.

NOTEN

1. Romeinen 7:19.
2. Ibidem, pp. 49-50. Ook het GPV koos voor de scheiding van kerk en staat, en ook daar heerste de angst dat de overheid de kerk zou overheersen. De bijbelse argumenten die worden aangevoerd, zijn namelijk uiterst zwak. Zie: A.J. Verbrugh, *Universeel en antirevolutionair. Toelichting bij de richtlijnen voor de nationaal-gereformeerde, dat is universeel-christelijke en antirevolutionaire politiek*, Groningen, 1980, vol. 1, pp. 117-134.
3. G. Groen van Prinsterer, *Ongeloof en revolutie. Een reeks historische voorlezingsen*, Franeker, 1976, p. 52. De eerlijkheid gebiedt overigens te zeggen dat Groen later de scheiding van kerk en staat voorstond. Weer later keerde hij terug bij zijn aanvankelijke overtuiging. Dit heeft ertoe geleid dat zowel de Christen-Unie als de SGP zich erop beroepen in de traditie van Groen te staan.
4. De Nederlandse Geloofsbelijdenis, opgesteld door Guido de Bres, stamt oorspronkelijk uit 1561 en was bedoeld om aan de Spaanse heersers duidelijk te maken waar de Reformatie voor stond. Tijdens de Synode van Dordrecht (1618-19) werd het tot officieel kerkdocument aanvaard. Artikel 36 hiervan gaat over de taken van de overheid: 'Tot dat einde heeft Hij de overheid het zwaard in handen gegeven (...) om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valsens godsdienst, om het rijk van den antichrist te gronde

- te werpen (...) Op synode van de Gereformeerde Kerken (van Kuiper) te Dordrecht in 1905 werden deze controversiële woorden geschrapt.
- Op deze bijeenkomst in Dordrecht werd ook besloten dat de bijbel 'uit de oorspronkelijke talen in onze Nederlandse taal getrouwelijk overgezet' diende te worden. Dit resulteerde in de Statenvertaling van 1637.
5. Voorstanders van een theocratie vinden steun in bijbelteksten als Deuteronomium 13:1-5. De enige politieke partij die heden ten dage nog onverbloemd voorstander is van een theocratie, is de SGP. Zie voor deze en andere reformatorische visies op de relatie tussen kerk en staat: H.F. Massink e.a., *Theocratisch politiek. Principes, geschiedenis en praktijk*, Houten, 1994; A. Rouvoet, *Reformatorische staatsvisie. De RPF en het ambt van de overheid*, Nunspeet, 1992.
 6. H. Algra, 'De roeping van de overheid', in: H. Algra e.a., *Anti-Revolutionair bestek. Toelichting op het beginsel- en algemeen staatkundig program van de Anti-Revolutionaire Partij*, Aalten, 1964, p. 49.
 7. Zie ook: Th. B.F.M. Brinkel, 'De politiek van artikel 36 kan niet christelijk zijn', in: *Wapenveld*, 1999, nr. 5, pp. 165-167. Brinkel, voormalig medewerker van het VI voor het CDA, blijft echter uiterst vaag over de inhoud van de niet-neutrale politiek: 'Een christelijke politiek stelt mensen en hun gemeenschappen in staat om antwoorden te zoeken en te ervaren naar de zin en het mysterie van het leven.'
 8. H. Algra, 'De roeping van de overheid', p. 49.
 9. CDA, *Verkiezingsprogram 2002-2006. Betrokken samenleving, betrouwbare overheid*, p. 7, rechterkolom.
 10. Interview met Jaap de Hoop Scheffer, *De Groene Amsterdammer*, 11 februari 1998.
 11. Mattheüs 22:21; Markus 12:17; Lukas 20:25. Ook Romeinen 13:6-7 roept op tot het betalen van de verschuldigde belasting. Petrus verwoordt op heldere wijze de opdracht tot gehoorzaamheid aan lagere en hogere overheden: 'Zijt dan alle menselijke ordening onderdanig, om des Heeren wil; hetzij den koning, als de opperste macht hebbende; hetzij den stadhouderen, als die van hem gezonden worden, tot straf wel der kwaaddoeners, maar tot prijs dergenen, die goed doen.' (1 Petrus 2:13-14). Maar, zegt dezelfde Petrus, wanneer gehoorzaamheid aan aardse en hemelse overheden botsen: 'Men moet Gode meer gehoorzaam zijn, dan den mensen.' (Handelingen 5:29)
 12. Daniël 3:1-30.
 13. O.a. Exodus 23:11; Deuteronomium 15:11; Lukas 14:13.
 14. Exodus 22:21; Exodus 23:9.
 15. Zie de voorbeelden bij voetnoot 22.
 16. Openbaring 22:18-19. Zie verder Deuteronomium 4:2; 2 Petrus 1:19-21; 2 Timotheüs 3:16.
 17. J.P. Balkenende, *Anders en beter. Pleidooi voor een andere aanpak in de politiek vanuit een christen-democratische visie op de samenleving, overheid en politiek*, Soesterberg, 2002, pp. 121 en 127.
 18. J. Klapwijk, 'Grondbeginselen van christen-democratische politiek', *Christen Democratische Verkenningen*, 19??, nr. 12, pp. 316-324, p. 319.
 19. Ibidem, pp. 316-324, p. 321.
 20. NRC Handelsblad, "'De islam stelt de vrouw boven de man'", 10 oktober 2001. Diverse liberale moslims riepen hierin om het hardst dat de koran heel anders uitgelegd moet worden dan de extremistische moslims doen.
 21. Romeinen 1:27.
 22. In Genesis 2:18 zegt God: 'Het is niet goed, dat de mens alleen zij; Ik zal hem een hulpe maken, die als tegen hem over zij. Zie verder o.a. Romeinen 7:2; I Korinthiërs 11:3 e.v.; I Korinthiërs 14:34-35; I Timotheüs 2:11-15; I Petrus 3:1.
 23. H. Bouazza, 'Nederland is blind voor moslimextremisme', *NRC Handelsblad*, 20 februari 2002.
 24. H. Bouazza, 'Moslims kwetsen Nederland', *NRC Handelsblad*, 2 en 3 maart 2002.
 25. Sura 4:34.
 26. Daarin is het CDA geenszins uniek. In andere Europese landen speelden zich soortgelijke ontwikkelingen af. Zie: A.P.M. Lucardie en H.-M.T.D. ten Napel, 'Van confessioneel naar liberaal conservatief? De ontwikkelingen van het CDA vergeleken met christen-democratische partijen elders', *Jaarboek 1992*, pp. 52-70, Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, 1993.
- Drs. M. van de Velde wetenschappelijk medewerker bij de Prof.mr. B.M. Teldersstichting.*

